

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет гуманітарних та соціальних наук
кафедра психології та соціології

Ладнай О. С.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
ПСИХОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЧУТТЄВОГО ЗВ'ЯЗКУ
БАТЬКА З ДИТИНОЮ

2022

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет Гуманітарних та соціальних наук
Кафедра Психології та соціології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до кваліфікаційної роботи

рівень вищої освіти другий (магістерський)
спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

на тему «**ПСИХОЛОГІЯ ФОРМУВАННЯ ЕМОЦІЙНО-ЧУТТЄВОГО
ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКА З ДИТИНОЮ**»

Виконав: здобувач вищої освіти групи ПС-21зм

Ладнай О. С.

Керівник: доцент кафедри психології
та соціології, к. психол. н., доц.

Сербін Ю. В.

Рецензент:

д. психол. н., проф., професорка кафедри психології
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди» МОН України

Волженцева І. В.

Нормо-контроль: професорка кафедри
психології та соціології,
д. психол. н., доц.

Лосієвська О. Г.

Завідувачка кафедри:

д. психол. н., проф.

Бохонкова Ю. О.

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет Гуманітарних та соціальних наук
Кафедра Психології та соціології

Рівень вищої освіти Другий (магістерський)
спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»
Завідувачка кафедри психології
та соціології д. психол. н.,
проф. Бохонкова Ю. О.

«08» вересня 2022 року

ЗАВДАННЯ

НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Ладнаю Олександрю Сергійовичу

1. Тема роботи: «Психологія формування емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною».

Керівник роботи: Сербін Ю. В., к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля, затверджений наказом по університету від 08.09.2022 р. № 110/15.17.

2. Строк подання здобувачем роботи: 18.11.2022 р.

3. Вихідні дані до роботи: *обсяг роботи – 138 сторінок (1,5 інтервал, 14 шрифт з дотриманням відповідного формату), список використаної літератури оформлюється згідно з бібліографічними нормами.*

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): *проаналізувати наукові джерела з зазначеної тематики; підібрати діагностичний інструментарій згідно проблеми дослідження; на основі проведеного констатувального експерименту розробити й апробувати програму соціально-психологічного тренінгу. Провести формувальний експеримент і порівняти результати констатувального і формувального експериментів. Ефективність проведеного експерименту оцінити за допомогою математичних методів оцінки значущості відмінностей середніх величин.*

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслеників): *таблиці, рисунки (діаграми, гістограми, сегментограми).*

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
1.	Сербін Ю. В. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	08.09.2022 р.	30.09.2022 р.
2.	Сербін Ю. В. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	01.10.2022 р.	12.10.2022 р.
3.	Сербін Ю. В. – к. психол. н., доц., доцент кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля	13.10.2022 р.	13.11.2022 р.

7. Дата видачі завдання: 10 вересня 2021 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строк виконання етапів	Примітка
1	Визначення проблеми дослідження та розроблення плану кваліфікаційної роботи.	08.09.2022 р. – 11.09.2022 р.	
2	Аналіз літератури за проблемою. Робота над теоретичною частиною дослідження.	12.09.2022 р. – 30.09.2022 р.	
3	Розробка діагностичного інструментарію, проведення констатувального експерименту та обробка його результатів.	01.10.2022 р. – 12.10.2022 р.	
4	Розробка й апробація програми соціально-психологічного тренінгу.	13.10.2022 р. – 30.10.2022 р.	
5	Обробка результатів формувального експерименту та оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики	31.10.2022 р. – 13.11.2022 р.	
6	Підготовка роботи до захисту	14.11.2022 р. – 17.11.2022 р.	
7	Представлення роботи на зовнішню рецензію	18.11.2022 р. – 23.11.2022 р.	
8	Перевірка роботи на академічний плагіат	24.11.2022 р. – 27.11.2022 р.	
9	Захист роботи	28-29.11.2022 р.	

Здобувач вищої освіти:

Ладнай О. С.

Керівник роботи:**к. психол. н., доц.**

Сербін Ю. В.

РЕФЕРАТ

Текст – 138 с., табл. - 16, рис. - 5, джерел - 95, додатків - 13.

В кваліфікаційній роботі висвітлюється аналіз проблеми дослідження, наявний у роботах вітчизняних і закордонних психологів, представлено ідею комплексного підходу до специфіки соціальної ситуації розвитку дитини в період раннього віку. Висвітлено кризи першого та третього років життя, механізми формування соціально-психологічних моделей батьківства. Розглянуто емоційний зв'язок батька та можливості його руйнування з дитиною раннього віку.

Проведено аналіз й апробовано психодіагностичні методики, спрямовані на діагностику рівня емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку. Розроблено програму психокорекційної роботи для дітей та батьків, направлену на формування позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку. За допомогою методів математичної статистики оцінена ефективність корекційних заходів.

Ключові слова: РАННІЙ ВІК, БАТЬКО, ДИТИНА, РОДИНА, КРИЗА ПЕРШОГО ТА ТРЕТЬОГО РОКІВ ЖИТТЯ, СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ МОДЕЛІ БАТЬКІВСТВА, ПСИХІЧНИЙ РОЗВИТОК ДИТИНИ, РІВЕНЬ СУБ'ЄКТИВНОГО КОНТРОЛЮ, КОНСТАТУВАЛЬНИЙ ТА ФОРМУВАЛЬНИЙ ЕКСПЕРИМЕНТИ.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОГО ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКА З ДИТИНОЮ РАНЬОГО ВІКУ	11
1.1. Аналіз проблеми дослідження, наявний у роботах вітчизняних і закордонних психологів	11
1.2. Специфіка соціальної ситуації розвитку в період раннього віку. Кризи першого та третього років життя.	16
1.3. Соціально-психологічні моделі батьківства	36
1.4. Емоційно-чуттєвий зв'язок батька з дитиною раннього віку	47
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	63
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ ЕМОЦІЙНО-ЧУТТЄВОГО ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКА З ДИТИНОЮ РАНЬОГО ВІКУ	66
2.1. Емоційний розвиток дитини в ранньому віці. Руйнування емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку	66
2.2. Дослідження рівня емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку	76
2.3. Психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту	85
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	93
РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ЕМОЦІЙНО-ЧУТТЄВОГО ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКА З ДИТИНОЮ РАНЬОГО ВІКУ	95
3.1. Процедура психокорекційної роботи для дітей та батьків	95
3.2. Результати формувального експерименту	115
3.3. Оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою t – критерію Стьюдента	121
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	137
ВИСНОВКИ	138
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	141
ДОДАТКИ	148

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. В даний час існує велика кількість досліджень ролі матері, впливу материнства на розвиток особистості жінки і дитини. Ці дослідження мають найширший спектр спрямованості: від дослідження вагітності, до дослідження впливу прийняття матір'ю дитини і її емоційного відношення на розвиток дитини. Роль батька у розвитку дитини, її вихованні і соціалізації мало вивчена, хоча це питання актуальне.

Саме вивчення діади "батько - дитина" дозволить уточнити багато маловивчених, але теоретично позначених З. Фройдом, К.Г. Юнгом, Ш.Бартом, С. Матейчиком аспектів впливу батьківства на розвиток особистості дитини. Однією з найважливіших умов, що забезпечують вплив емоційного зв'язку батька на дитину раннього віку, на їх майбутню взаємну прихильність є раніший початок спілкування.

Ще до народження дитини батько впливає на її розвиток через забезпечення сприятливих умов. Пізніше батько допомагає розвитку дитини в грі. Ігри матері і батька мають різні функції. Ігри з батьком, на відміну від ігор матері, що доглядає за дитиною і дає їй почуття безпеки і тепла, сприяють розвитку моторики дитини, освоєнню навколишнього простору, власного тіла, що є важливою умовою інтелектуального розвитку дитини.

Взаємодія з батьком позитивно впливає на когнітивний розвиток дітей. Це пояснюється тим, що батько дає приклад практичним і діючим рішенням різних проблемних ситуацій, причому вовлеченість у життя дитини припускає також емоційна участь, і саме тому, що батько в цьому випадку демонструє чоловічий підхід до рішення проблем.

Батьки, дисциплінують дітей, ставлять визначені рамки поведінки, схвалюючи одні вчинки і караючи за інші. Любов батька умовна, що є найважливішим чинником морального розвитку дитини. Відбувається це тому, що батьки надають більшого значення самостійності, надаючи дітям

відповідати за свої дії, і з великою повагою, чим матері, відносяться до прояву дітьми незалежності.

Емоційний контакти з батьком дають дитині додаткові враження, стимулюють яскраві переживання, є полем діяльності для прояву власної ініціативи, дають можливість знайти і продемонструвати свої сили. Усе це сприяє розкриттю творчого початку і самобутності дитини раннього віку, а також формуванню в неї адекватного уявлення про себе.

Діти, батьки яких беруть активну участь у вихованні, виростають більш чуйними в соціальному плані.

Робота присвячена дослідженню впливу феномена емоційного зв'язку батьківства на розвиток особистості як дитини, так і самого батька.

Дослідженням даної проблеми займалися як вітчизняні, так і закордонні психологи, серед яких: Г.С.Абрамова, Р.Акофф, Ш.Барт, М.Бахтін, А.А.Бодалев, Л.С. Виготський, Г.Дік - Рід, Ф. Дольто , Ю.Дуберман, Р.М.Зильбан, Д.Картрайт, І.С.Кон, Г.Крайг, З.Кратохвил, Р.Кемпбелл, С.Д.Максименко, Ю.Л.Наймер, Т.Ньюком, Н.Н. Обозів, М.В.Осорина, Г.Риттіг, В.М.Синьов, Г.Г.Філіппова, Е.Фромм, Л.Фестингер, М.Шпивак, Е.Еріксон, І.Ялом.

Об'єктом дослідження є емоційний зв'язок батька з дитиною.

Предметом дослідження є психологія формування емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною.

Мета дослідження полягає у створенні теоретико-концептуальних засад та емпіричному виявленні психологічних особливостей формування емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку.

У відповідності з поставленою метою визначені наступні **завдання дослідження**:

1. Здійснити аналіз проблеми емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку з точки зору сучасних закордонних і вітчизняних підходів та обґрунтувати основні напрямки їх використання.

2. Визначити особливості соціальної ситуації розвитку особистості в ранньому дитинстві.

3. За допомогою емпіричного дослідження з'ясувати рівень емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку.

4. Розробити й апробувати програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на формування позитивного емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку.

5. За допомогою методів математичної статистики оцінити ефективність корекційних заходів.

Методологічною та теоретичною основою дослідження є: положення сучасних психологічних та суміжних з нею наук про сутність і розвиток особистості як суб'єкта власної життєдіяльності (К. О. Абульханова - Славська, Г. О. Балл, А. В. Брушлинський, С. Д. Максименко та інші); положення про опосередкування зовнішніх дій внутрішніми умовами розвитку (С. Л. Рубінштейн); погляди на особливості становлення особистості у змінених (незвичних) умовах та формування механізмів саморегуляції з точки зору психології активності (Л. П. Гримак, О. О. Конопкін, В. І. Лебедев Л. С. Шубіна); доробок науковців про виховання особистості дитини раннього віку (А. Макаренко, В. Сухомлинський, К. Ушинський).

Для виконання поставлених завдань використовувалися наступні **методи дослідження:** теоретичні (аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури для зіставлення та порівняння поглядів вчених на досліджувану проблему; синтез, класифікація, систематизація й узагальнення даних для визначення суті проблеми та розробки програми соціально-психологічного тренінгу з метою формування позитивного емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку); психолого – педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний); тестування за допомогою методик: діагностика рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, тест-

опитувальник «Задоволеності шлюбом», Тест-опитувальник «Який ви батько?», тест-опитувальник «Який ваш стиль виховання?»; бесіди для вивчення компонентів емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку; спостереження; кількісний та якісний аналіз емпіричних даних за допомогою методів математичної статистики.

Наукова новизна дослідження:

– виокремлено особливості емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку з точки зору сучасних закордонних і вітчизняних підходів; розроблено соціально-психологічну програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на формування позитивного емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку;

– набули подальшого розвитку дефініції «емоційний зв'язок», «модель батьківства»;

– поглиблено уявлення про соціально-психологічні засоби і технології формування позитивного емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні й розширенні наукових знань про формування емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку, а також у виявленні зв'язків, що виникають між компонентами й причинами емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що сформульовані висновки та розроблена програма соціально – психологічного тренінгу щодо формування емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку, дають змогу поглиблювати й вдосконалювати зміст, форми і методи виховання дітей раннього віку у сучасних соціальних умовах, і можуть бути використані при складанні програм психологічного супроводу родини.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО - МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЕМОЦІЙНОГО ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКА З ДИТИНОЮ РАНЬОГО ВІКУ

1.1. Аналіз проблеми дослідження, наявний у роботах вітчизняних і закордонних психологів

В даний час існує велика кількість досліджень ролі матері, впливу материнства на розвиток особистості жінки і дитини [9; 10]. Ці дослідження мають самий широкий спектр спрямованості: від дослідження вагітності, до дослідження впливу прийняття матір'ю дитини і її емоційного відношення на розвиток дитини.

Питання про роль батька у розвитку дитини, її вихованні і соціалізації, різні аспекти ролі батька мало вивчені, хоча є актуальними і практично значимими при складанні програм психологічного супроводу родини. Вивчення даної теми охоплює широке коло проблем: психофізіологічних, історичних, різних аспектів сімейної психології, а також психології особистості і дитячої психології (Л. С. Виготський, Ф. Дольто, Г. Дік-Рід, Г. Риттіг, І. С. Кон, Р. Кемпбелл, М. В. Осорина, М. Шпивак) [4; 11]. Дослідження ж по даній проблемі проводяться тільки в Німеччині і США. Таким чином, у вітчизняній психології це - одна із самих неопрацьованих тем, американські дослідники орієнтовані на практику, дослідження носять прикладний характер і дозволяють відстежити багато закономірностей і особливостей феномена батьківства в сучасному суспільстві, німецькі дослідження більш фундаментальні, і орієнтовані як на практику, так і на теоретичне осмислення й обґрунтування практичних результатів дослідження і вивчення проблеми [4; 25].

Саме батьківство, є одним з найважливіших етапів життя людини, що приходиться на віковий період дорослості. Батьківство в багатьох культурах, так чи інакше, зв'язано з поняттям зрілості, і, крім того, є одним зі шляхів розвитку особистості по Е. Еріксону, як найважливіший шлях досягнення продуктивності і встановлення ідентичності в близьких відносинах, по Е.Фромму, як реалізація здатності любити і партнера, і дитину, по Г.С.Абрамовій, як виконання задачі розвитку даного віку, по Г.Крайг, вища фаза як в індивідуальному розвитку батька і матері, так і в розвитку пари в цілому - розвитку ідентичності, інтимності з близькою людиною [1; 13].

Феномен батьківства вивчається психологами в залежності від теоретичного підходу до даної проблеми. Існує два підходи до вивчення батьківства, у залежності від того, хто вважається відправною крапкою вивчення – дитина чи батько: перший, найбільш розповсюджений, розглядає батьківство стосовно до розвитку дитини [3, с. 57]. В другому підході розглядається виконання батьківської ролі через призму особистості батька, тут досліджуються самореалізація особистості, вводяться поняття соціальна роль, статус, соціальні норми, стереотипи і вимоги, досліджується феномен так названого батьківського "інстинкту" (материнського і батьківського), почуття, образи - Я, Я - концепція й інші особистісні характеристики, так чи інакше зв'язані і змінюються з батьківством [15, с. 26]. У вітчизняній науці батьківство вивчається, в основному, у рамках досліджень материнства. Однак важливість вивчення батьківства безсумнівна, особливо в сучасних умовах кризи родини і росту дітей, що ростуть без батька.

Вивчення закордонної наукової літератури показує, що хоча дослідження батьківства проводяться в широкому спектрі як теоретичних, так і прикладних проблем, єдиної точки зору на даний феномен не існує. Батьківство досліджується як соціальна роль, статус, у рамках дослідження уявлень і стереотипів, у рамках гендерної психології, у рамках психології

особистості, як фактор, що впливає на зміни особистості, особистісних характеристик, а також у рамках дитячої психології досліджується вплив батька на розвиток особистості дитини [12, с. 52].

Більшість вчених (у тому числі і психофізіологи) вважають і науково обґрунтовують факт, що принципової різниці між батьком і матір'ю в уході навіть за зовсім маленькими дітьми немає [25; 26]. Батько може робити це так само добре, як і мати, що доведено дослідженнями. Деякі дослідження показали, що в процесі "становлення батька", ще в період вагітності партнерки, в організмі чоловіка, як і жінки, відбуваються гормональні зміни. Протягом усього періоду вагітності у чоловіка - майбутнього батька знижується рівень тестостерону в крові [25; 26]. Крім того, у багатьох дослідженнях просліджується тенденція до збільшення кількості батьків, що приймають саму активну участь у житті своєї дитини, починаючи з моменту її народження [25; 26]. Наприклад, по статистичним даним у Німеччині 90% батьків присутні при народженні своєї дитини - це непросте спостереження - це переживання процесу пологів разом з дитиною [24, с. 15]. Було з'ясовано, що виконання ролі батька зв'язано з особливостями формування феномена батьківства чи батьківської сфери, які у даний час мало вивчені, і з особливостями усвідомлення і прийняття цієї нової для чоловіка ролі, що надає визначену складність, обумовлену меншою включеністю чоловіка в прокреативний процес, однак є дуже важливим фактором, що позначається на відношенні до дитини і, у наслідку, на відносинах з дитиною, роблячи вплив на весь його розвиток.

Аналіз літератури показав, що, незважаючи на те, що проблема широко досліджується, єдиної думки щодо структури феномена батьківства не існує. Нема навіть чіткого визначення, тому що даний феномен не вичерпується такими поняттями, як роль, статус, почуття, мотивація, ціннісно-потребнісна сфера самооцінки. Для упорядкування аналізу були розроблені дві моделі структури батьківства - структурна і функціональна.

Був розглянутий феномен батьківства як етап соціалізації чоловіка в соціально-культурологічному аспекті. Вивчивши філогенетичні, історичні і кросскультурні особливості даного феномена, був зроблений висновок, що існують очевидні генетично запрограмовані передумови батьківства, однак, біологія не пояснює всю специфіку батьківської поведінки, його мотивації і інституціалізації у людини. Зовсім очевидно, що однієї з найважливіших характеристик батьківства є його соціальна детермінованість: соціум не тільки висуває визначені вимоги до вікового, економічного, професійного соціального статусу батька, але і регламентує поведінку людини, що володіє визначеним статусом через систему соціальних ролей, з яких роль батька одна із самих мало регламентованих. Соціальні розпорядження по її виконанню найчастіше суперечливі. Але, проте, більшість авторів вважають, що участь батька у вихованні дитини неможливо переоцінити, воно необхідно для формування повноцінної гармонічної особистості, за умови чіткого розрізнення батьківських ролей, впливає на розвиток дітей, однак, батько повинний виконувати свою функцію, а не виступати в ролі заступника матері.

Результати досліджень показують, що в суспільстві існує тенденція змін у цьому напрямку [14; 42].

Отже, визначати батьківство через поняття "роль" чи "почуття" чи "інстинкт", за аналогією з материнським інстинктом, не доводиться можливим. Була розроблена структурна модель структури батьківства, що узагальнюють усі феномени, фактори, що впливають на специфіку, розвиток і найважливіші аспекти батьківства.

Структурна модель комплексу батьківства була розроблена в процесі теоретичного аналізу робіт Г.Г. Філіппової [10; 13] і Ш. Барта [10; 23]. По їхньому припущенню, у структуру батьківства входять наступні компоненти:

- потребнісно-емоційний блок, що включає біологічні, соціальні аспекти мотивації, потреба в контакті, емоційні реакції, переживання;

- операціональний блок, як проінформованість і уміння, операції по догляду за дитиною і спілкування з нею;

- ціннісно-смысловий блок, як відношення батька до дитини, включаючи екзистенціальні переживання. Крім того, у дану структуру був включений інтегральний компонент – оцінюючий, у який входять: 1) самооцінка, як елемент Я - концепції, прийняття чи неприйняття ролі батька, раціональна й емоційна оцінка себе, як батька, і своєї дитини; 2) а також соціальна оцінка навколишніх, що базується на прийнятих у даному

конкретному суспільстві соціальних стереотипах і розпорядженнях по виконанню ролі, вимогах, які необхідно дотримувати для відповідності статусу. Соціальна оцінка є базою для формування власної оцінки, тому що через соціальні стереотипи впливають на формування образів Я - ідеального. Оціночний компонент є інтегральним, тому що пронизує і впливає на всі інші компоненти структури.

Дані компоненти виділені відповідно до принципу психологічної макроструктури особистості по Б. Г. Ананьєву [10; 22]: потребнісно - емоційний компонент батьківства можна досліджувати вже на індивідуальному рівні, операційний компонент аналізується на рівні суб'єкта діяльності, ціннісно-смысловий компонент можна аналізувати тільки на рівні особистості й індивідуальності, найбільш суб'єктивний і індивідуальний компонент - оцінка, що є, сквозним елементом даної структури і виявляється на всіх рівнях.

При цьому структурна модель батьківства підкоряється двом принципам побудови структури особистості по Б. Г. Ананьєву [10; 22]: субординаційному і координаційному. Тобто, компоненти більш складні безпосередньо впливають на низлежачі рівні структури, однак при цьому усі компоненти мають достатню автономію.

1.2. Специфіка соціальної ситуації розвитку в період раннього віку. Кризи першого та третього років життя

Після дитинства починається новий етап розвитку людини - раннє дитинство (від 1 року до 3 років). У ранньому віці дитина вже не безпомічна істота, вона надзвичайно активна у своїх діях і в прагненні до спілкування з дорослими [15; 37].

Численні дослідження показали, що трирічна дитина психологічно входить у світ постійних речей. Вона здатна до самообслуговування, вміє вступати у взаємини з оточуючими людьми. Вона спілкується з дорослими і дітьми за допомогою мови, виконує елементарні правила поведінки [10, с. 37].

У відносинах з дорослими дитина виявляє виражену наслідуваність, що є найпростішою формою ідентифікації. Ідентифікаційні відносини дитини з дорослим і дорослого з дитиною готують маля до емоційної причетності, до іншого, до людей. На тлі ідентифікації в дитини з'являється почуття довіри до людей (почуття базової довіри, Е. Еріксон), а також готовність до присвоєння матеріальної, психічної і духовної культури [15, с. 37].

Основними досягненнями раннього дитинства, що визначають розвиток психіки дитини, є: оволодіння тілом, оволодіння мовою, розвиток предметної діяльності. Ці досягнення виявляються: у тілесній активності, координованності рухів і дій, прямоходінні, у бурхливому розвитку мови, у розвитку здатності до заміщення, символічним діям і використанню знаків; у розвитку наочно - діючого, наочно - образного і знакового мислення, у розвитку уяви і пам'яті; у відчуженні себе джерелом уяви і волі, у виділенні свого "Я" і в появі так названого почуття особистості.

Дитина поступово опановує властивими людині формами поведінки в суспільстві і, головне, тими внутрішніми рисами, що відрізняють людину як

члена суспільства і визначають її вчинки. Мотиви її поведінки, як правило, не усвідомлені і не вибудовані в систему по ступені значимості. Внутрішній світ дитини лише починає здобувати визначеність і стійкість. І хоча утворення цього внутрішнього світу відбувається під вирішальним впливом дорослих, вони не можуть вкласти в дитину своє відношення до людей, до речей, передати їй свої способи поведінки.

Маля не тільки вчиться жити. Вона вже живе, і будь-які зовнішні впливи, у тому числі і виховні впливи дорослих, здобувають різне значення в залежності від того, як приймає їхня дитина, якою мірою вони відповідають сформованим у неї раніше потребам і інтересам. При цьому у багатьох випадках виховні впливи, вимоги, що дорослі пред'являють до дитини, неминуче виявляються для неї суперечливими. Так, наприклад, дитині всіляко прищеплюють інтерес до іграшок, діям з ними. Це приводить до того, що іграшки здобувають для дитини велику притягальну силу. І в той же час від неї вимагають, щоб вона, вважаючи з іншими дітьми, уступала іграшку, визнавав права однолітка. Повинно пройти чимало часу, перш ніж у дитини складуться психологічні риси, що дозволяють погоджувати між собою різнорідні спонукання, підкоряти одні з них іншим, більш значимим.

Відмінною рисою поведінки дитини раннього віку є те, що вона діє, не замислюючись, під впливом виникаючих у даний момент почуттів і бажань. Ці почуття і бажання викликаються насамперед безпосереднім оточенням дитини, тим, що потрапляється їй на очі. Тому її поведінка залежить від зовнішніх обставин. Дитину дуже легко залучити до чого-небудь, але так само легко і відвернути.

У ранньому віці дитина відкриває себе як окрему персону. Вона починає доволно опановувати своїм тілом, роблячи цілеспрямовані рухи і дії: вона повзе, йде, біжить, приймає різноманітні пози, властиві дорослим, і робить перетворення зі своїм тілом, властиві винятково пластиці

малолітньої дитини. Вона повисає на стільці вниз головою, дивиться на світ крізь свої ноги, зігнувши навпіл, радісно відчуваючи гнучкість свого тіла і зроблену нею перевернутість світу. Дитина пильно спостерігає всі статичні зміни свого тіла і почуттєво переживає м'язові почуття, що виникають при всякому новому. Вона грає зі своєю тінню; спостерігає за тим, "як пустують" і як діють її ручки і ніжки; вона розглядає себе в дзеркалі, пильно дивлячись собі в очі і весело спостерігаючи свої гримаси і рухи.

У ранньому віці обличчя дитини інтенсивно розвивається конституційно і мімічно. Обличчя помітно змінює свої пропорції - кругла форма обличчя починає поступово переходити в овальну, що зв'язано зі зміною лицьового черепа, з перетворенням щелеп, коли з'являється два ряди дрібних зубиків, якими дитина з задоволенням гризе тверду і хрустку їжу. Протягом перших двох років висота обличчя від кореня носа до нижнього краю підборіддя збільшується з 39 до 81 мм [3, с. 16].

В міру розвитку дитини виразність її міміки стає усе більш різноманітною і більш визначеною. У ранньому віці намічаються нові тенденції у розвитку міміки. Прохальні погляди і лукаві напівпосмішки, заглядання знизу нагору в очі з-під схиленої голівки говорять про те, що дитина раннього віку починає рефлексувати на свої мімічні і пантомімічні можливості і досить успішно користатися цим у кращі моменти спілкування. У той же час гнітюче число мімічних виражень вислизає від уваги, не контролюється дитиною, і тому її почуття добре читаються дорослими.

Одночасно, тілесно спілкуючись із близьким дорослим (доторкаючись до нього, одержуючи від нього тілесну ласку у виді поцілунків, дружніх ляпанців і поштовхів), дитина починає усвідомлювати цінність і значимість для себе тілесного зіткнення. Вона вже свідомо хоче цих доторкань і ласк, шукає способи їх одержання. Просить: "Дивися, як я це роблю", "Дивися, як я стрибаю". Вимагає чи ніжно благає: "Обійми мене", "Давай поборемося".

Тілесні контакти, особливо зі значимим дорослим, окрім задоволення додають дитині впевненість у собі і незмінне почуття радості буття. Тілесна підтримка дитини суб'єктивно для неї виступає як визнання її цінності, а в ранньому віці дитина вже починає прагнути до визнання.

Починаючи з півтора року оцінка поведінки дитини дорослими стає одним з важливих джерел його почуттів. Похвала, схвалення навколишніх викликають у дітей почуття гордості, і вони намагаються заслужити позитивну оцінку, демонструючи дорослим свої досягнення [15; 39].

Трохи пізніше, ніж почуття гордості, дитина починає випробувати почуття сорому, у випадках, якщо її дії не виправдовують чекань дорослих. Найчастіше дитині стає соромно, якщо вона неправильно вимовляє слова, помиляється, розповідаючи віршик, і т.п. У деяких випадках почуття сорому може бути настільки сильним, що переважає інші спонукання і змушує дитину відмовитися від привабливої іграшки чи зробити який-небудь інший важкий для неї вчинок.

Звичайно, розвиток самоповаги, почуття гордості і сорому зовсім не означає, що дитина під їхнім впливом систематично контролює свої вчинки. До такого контролю вона ще нездатна.

Можливість свідомо керувати своєю поведінкою у дитини раннього віку вкрай обмежена. Виконуючи навіть найпростіші, але нецікаві для них завдання, діти або видозмінюють їх, перетворюючи в гру, або швидко відволікаються і не доводять справу до кінця. Потрібна велика наполегливість дорослого, багаторазові нагадування, щоб дитина зрештою виконала вимогу [15; 40].

У період раннього дитинства, дуже багато чого залежить від самих батьків. У період предметно-маніпулятивної діяльності дитина освоює соціальну сторону життя. Дитині необхідно познайомитися з правилами, що пропонує їй дійсність в особі батьків й інших дорослих. Їй доведеться сформулювати відношення до цих правил: одні вона буде виконувати з

задоволенням, наприклад умиватися, робити зарядку, ходити на прогулянку, до інших поставиться нейтрально і поступово звикне їх виконувати, якщо батьки будуть послідовні і наполегливі. Деякі обов'язкові структурно-режимні процедури: кінець гри і необхідність забирати іграшки, є корисні, вкладання спати - можуть тривалий час викликати у дитини протест. Те, як незабаром і ефективно дитина навчиться співвідносити зовнішню необхідність із внутрішніми бажаннями, тобто як швидко дитина впише у своє життя дисципліну і довольність у виді розумних, необтяжливих, необразливих правил поведінки, прямо залежить від характеру батьків, від їхніх установок і ступеня їхньої грамотності в питаннях виховання. Від батьків потрібно не тільки велике бажання, великий запас життєвої енергії, але і достатній ступінь знань того, як розвивається дитина, які взагалі закони психічного розвитку людини. Мудрий, грамотний батько зуміє зробити так, щоб у цьому віці дитина мала всі можливості для рішення власних задач (побігати, пострибати, пограти та інше), а також для рішення більш складних задач за допомогою дорослих (поїсти, одягтися для прогулянки, пограти в колективні ігри). При правильному вихованні дитина вважає всі ці задачі своїми, але користується допомогою дорослих для рішення тих задач, що їй поки не під силу.

У розвитку дитини є особливі періоди, у які психіка повинна одержувати від світу якийсь конкретний зміст. У період від року до трьох років для дитини важливо розвиваючий простір, тобто насичений предметами навколишній світ. Саме в цей час йде предметне освоєння світу і формується один зі структурних компонентів особистості - інтелект. Маля сприймає просту істину: світ пізнавальний, а пізнання світу - процес захоплюючий і вдячний. Якщо ж цього не відбувається, то починає діяти загальна для всіх етапів закономірність, яку можна визначити словами з "не": не дограв, не довчився, не долюбив.

Протягом перших трьох років життя дитина саме здобуває й освоює дилему "відкритість - автономність". Але освоює поетапно: у перший рік життя вона вчиться довіряти, тобто цілком зливатися з мамою, не турбуючи про те що відбувається. На наступному етапі дитина вчиться відокремлюватися: а що вийде, якщо я сам, без мами, щось зроблю? Експериментальний пошук методом проб і помилок - це перший екзистенціальний (сутнісний) досвід дитини, досвід пошуку свого Я [15; 45].

Закріплення автономних відносин зі світом, виділення себе у світі, усвідомлення свого місця в ньому відбувається у дитини завдяки розвитку мови і предметно - маніпулятивній діяльності. Основа ж формування первісного уявлення про себе - освоєння власного імені. Завдяки імені маля починає входити в діалогові відносини зі світом. Як наслідок формується самооцінка дитини, тобто уявлення її про свою власну цінність.

Згодом з первісного уявлення про себе буде формуватися уявлення про своє місце у світі: "Яке місце я займаю в цьому світі, у цьому житті?"; "Яке місце я займаю в житті коханої людини?"; "Яке місце я займаю на своїй роботі?"; "Яке місце я займаю в моїй дружній компанії?". Відповідь,

що дасть доросла людина на всі ці питання, буде в чималому ступені залежати від того, як був їм прожитий предметно-маніпулятивний період.

Інший важливий новотвір, що виникає в період предметно-маніпулятивній діяльності, - здатність дитини діяти за правилами, по зразках. Значення цієї здатності неможливо переоцінити. На цій стадії розвитку дитина активно формує таку важливу частину власної психіки, як область норм, правил, принципів, критеріїв, якими варто керуватися в житті. Іншими словами, дитина в період від року до трьох років починає засвоювати, що життя складається не тільки з "хочу", але і з правил, вимог, що можуть бути і неприємного, обмежуючого бажання і волю людини [12, с. 63].

Усвідомлення того, що в житті є визначені вимоги, обмеження, дуже важливо для розвитку дитини. Виникає позитивне бажання зробити щось "як треба" - добре, якісно, так, як це прийнято у дорослих. Тому дитина вкрай має потребу в стандартах виконання дій, в інформації про те, як протікає та чи інша діяльність: від складання кубиків до зав'язування шнурків, від проголошення слова до уявлення про те, що небезпечно і що краще не торкати.

Таким чином, дитина в цей час знайомиться з людською культурою як областю визначених інструментів, знаків, способів виконання різних дій.

Для того щоб у дорослому віці не думати про те, як ходити (переставляючи ноги), як говорити те чи інше слово (ворушити губами і мовою), як застібати гудзика (роблячи насправді дуже складні рухи пальців) і т.п., природа дала два роки на відпрацьовування всієї цієї неозорої області дій і маніпуляцій. Тому, коли дитина від року до трьох років багато раз вимовляє те саме слово, хлюпається у воді, стукає м'ячиком по столі, він робить велику роботу: тренує власні навички, готує власну свідомість до того, щоб надалі не витратити свою енергію на елементарні рухи, а діяти автоматично, по звичці.

Якщо дитина не справиться з цією задачею, то в нього може виникнути безпорадність. Вічне питання цієї людини - "як це робиться?".

Як побудувати будинок? Як організувати фірму? І замість відповіді - "Я не знаю, навчіть, допоможіть, поясніть...".

Вміння діяти за правилами, по зразках, крім інструментального змісту, має і визначений моральний аспект. Звичайно, говорити про саму мораль і моральність поки ще рано. Але потрібно зрозуміти, що правила бувають не тільки інструментальними, але і соціальними. Людина, що добре освоїла предметно-маніпулятивну діяльність, у майбутньому не повинна випробувати ускладнення у тих ситуаціях, що вимагають дії по визначеному стандарту. Таких ситуацій у житті дорослої людини досить багато, може

бути, навіть занадто багато. Необхідність діяти за правилом ("хочу, але не можна, але соромно, і я відмовляюся від бажаного", "не хочу, але треба, і я виконую необхідне") не буде її дратувати. Саме ці ситуації встановлюють такі моральні поняття, як борг, совість, відповідальність.

Ще один важливий новотвір, що виникає завдяки освоєнню предметно-маніпулятивній діяльності, носить скоріше не особистісний, а психічний характер. Мова йде про розвиток мислення. Активна дія з предметами є необхідною умовою формування наочно-діючого мислення - основи всього інтелектуального життя. Розвиток інтелекту обумовлений наступними факторами. У кожної людини існує потенціал розумових здібностей, що визначений біологічними, генетичними особливостями. Але даний потенціал або розвертається, або не розвертається - усе залежить від умов його реалізації. Дитина "звернеться" до своїх здібностей лише тоді, коли зовнішній світ "дасть сигнал" до такого використання. Поступово (у процесі оволодіння мовою) цей сигнал проникає в дитину, стає внутрішньою здатністю, займаючи місце в глибині її психіки. Спочатку використання здібностей все таки зовнішнє, "маніпулятивне". Дивлячись, як дитина нескінченно відкриває і закриває коробки, ми маємо унікальну можливість спостерігати за людським мисленням в той період, поки воно ще не стало внутрішнім. Те, що ми бачимо - думку дитини, у даному випадку - про простір, про кордони, про відкритість і закритість, про порожнечу і наповненість [15, с. 22]. У цих діях дитина вчиться аналізувати,

тобто роз'єднувати предмет на складові частини, а потім розглядати і зіставляти ці частини. Але робить вона це в "зовнішньо-предметному плані": розламує іграшки. Тому трохи прямолінійним, але по суті вірним буде таке твердження: дитина у своєму дорослому житті буде настільки вміти аналізувати, наскільки активно у своєму дитинстві вона розламувала іграшки!

Отже, у процесі оволодіння предметно-маніпулятивною діяльністю у дитини формуються майбутні інтелектуальні здібності, здатність діяти за правилами і зразками, а також вміння бути відкритим світу, зберігаючи в той же час автономність від нього. Усі ці здібності є базою, основою для розвитку особистості дитини [15, с. 23].

Таким чином, соціальний розвиток дитини йде по двох напрямках: через засвоєння правил взаємин людей один з одним і через взаємодію дитини з предметом у світі постійних речей.

Криза першого року життя. До дванадцяти місяців більшість дітей стоять без підтримки, намагаються ходити. Вміння пересуватися самостійно відкриває для них нові можливості. Діти можуть відкривати шухляди, перетаскувати іграшки. Їхня допитливість розсовує рубежі звичного середовища. Завдяки новим вмінням вони можуть стати надзвичайно активними. Дитина в стані самостійно включити телевізор, плиту, засунути дрібні предмети в розетку [21, с. 52].

Батькам доводиться обмежувати цю дослідницьку діяльність, щоб забезпечити безпеку дітей. У дитячо - батьківському спілкуванні починають займати важливе місце слова "можна" і "не можна". Так дорослий намагається пояснити дитині, як їй потрібно поводитися.

Маля розуміє інтонацію, команди, з якими звертаються до неї дорослі. Прагне встановити контакт з іншими людьми за допомогою плача, гуління, воркування, белькоту; подає знаки партнерам по спілкуванню; дотримує черговість реплік у діалозі; використовує жести і звертає увагу на вираження обличчя співрозмовника. Поступово вона починає вимовляти

перші слова: "мама", "тато", "ку-ку", "бай-бай", "їсти", "ні" і власне ім'я [21, с. 53].

Дитина намагається послідовно регулювати свої відносини з іншими людьми з використанням мови. Однак маля знаходиться поки на самому початку її освоєння. Її словниковий запас не дозволяє вступати в

обговорення тих чи інших "указів" дорослого, повноцінно виражати згоду чи протест. Тому свої відповіді на висловлення дорослого маля може "оформляти" у виді специфічної поведінки. Не знаходячи потрібних слів для вираження власної думки, дитина може впасти на підлогу, завередувати, відмовитися від їжі, сну, прогулянки, протягом тривалого часу підтримувати стан загальної уразливості, похмурості. У цілому подібні реакції можуть виглядати як регрес у розвитку, повернення назад, на рубежі раннього дитинства, коли дитина, не маючи контакту з іншими людьми, залишалася наодинці зі своїм власним станом.

Деякі батьки таку поведінку дитини зв'язують з її фізичним самопочуттям. Можуть порахувати, що дитина просто захворіла. Але якщо описані вище реакції стають типовими, то в наявності переживання дитиною кризи, яку психологи називають кризою першого року життя. Зміст кризи полягає в тому, що маля виявилось в ситуації зміни системи саморегуляції, що дозволяє їй надійно орієнтуватися в навколишньому світі. Якщо в перші півріччя життєдіяльність дитини регулювалася біоритмами (ритм сну - пильнування, прийому їжі і т.п.), то зараз ситуація міняється. Вміння зростаючої дитини розуміти мову інших людей і виражати за допомогою перших слів свій стан поступово приводить до того, що регуляція її поведінки стає можливою за допомогою мови. На зміну біоритмічній регуляції починає приходити вербальна (словесна). Світ дитячих хвилювань, чи кризи розвитку [21, с. 53].

Таким чином, на початок другого року життя біологічні ритми, що регулюють життєдіяльність дитини, виявляються сильно деформованими, а мовні ще не настільки сформовані, щоб маля могло спокійно керувати своєю поведінкою. Звідси різноманітні переживання в дитини і "важкі" виховні ситуації у дорослого [21, с. 53].

Важливою характеристикою цього вікового етапу є лабільність емоційної сфери дитини. Її емоції, які формують в цей час почуття, що

відбивають відносини до предметів і людей, ще не фіксовані і можуть бути змінені при зміні ситуації.

Криза трьох років. Хвилювання дитини до трьох років можуть вилитися в гостру кризу. Ще вчора слухняне маля раптом стає дратівливим, вимогливим, упертим, некерованим. Перші дитячі істерики, особливо якщо вони влаштовуються в людному місці, завжди несподівані і дуже неприємні. Найчастіше саме з дитячими капризами в громадських місцях батьки зв'язують початок кризи трьох років. Дорослі дуже переживають, коли рідна дитина влаштовує всенародні "спектаклі" [21, с. 75].

Гострі поведінкові реакції дитини, як правило, не початок, а вже могутня кульмінація кризи. У цей момент суперечливість дитячого розвитку стає дуже помітною і тому очевидною для навколишніх. Однак у структурі кризи надана ще і предкритична стадія. Вона не настільки помітна, але саме в її надрах починає діяти механізм кризи.

Знання про кордони кризи, особливо на момент її початку, дозволить виявити щирі причини хвилювань дитини [21, с. 75].

Криза трьох років підготовлена новими можливостями дитини. До трьох років відбуваються якісні зміни можливостей і здібностей зростаючої людини. Вона знаходить новий досвід, вміння, що дозволяють їй ставати більш самостійною людиною. Йде активний розвиток символічної функції свідомості.

З'являється гра з уявленим об'єктом. Наприклад, маля може катати уявлений паровозик, колисати уявлену ляльку.

Дитина починає використовувати символічні дії. До них відноситься, насамперед, мова. Наприклад, дитина розуміє, що для того, щоб одержати бажаний предмет, їй треба звернутися до дорослого з визначеним словом (символом), що позначає цей предмет [21, с. 76].

Розвивається символічна гра. Наприклад, маля грає з коробочкою, уявляючи, що це автомобіль. Вона робить при цьому характерні рухи, видає відповідні звуки, по яких спостерігач легко може зрозуміти зміст гри.

Взявши в руки олівець, дитина створює перші зображення предметів на папері. Нехай зовні вони поки виглядають як карлочки. Але при бажанні маля легко може розтлумачити нездогадливому спостерігачу, що ж нею зображене насправді. Так дитина освоює перші навички символічного зображення предметів через малювання.

Символічні дії з'являються тоді, коли в дитячій свідомості відбуваються якісні зміни. У дитячій голівці розвертаються картини ситуацій, яких насправді не відбувається. Маля може уявляти об'єкти при їхній реальній відсутності, а також може замінити у своїй свідомості якісь визначені предмети, дії чи думки іншими. Так, замість реального камінчика, з яким грає, вона уявляє собі кораблик [21, с. 76].

Розвиток символічної функції свідомості приводить до ускладнення внутрішнього світу дитини. Діється суб'єктивна унікальна реальність зростаючої дитини. Вона може не збігатися з зовнішнім ходом подій.

Зовнішньому спостерігачу внутрішні уявлення малечі не доступні. Проникнути в дитячу реальність доросла людина може, якщо дитина сама якимось образом повідомить про неї. В інших випадках дитина і дорослий, знаходячись в одній і тій же ситуації, можуть переживати її в зовсім різних реальностях. Те, що для дорослого здається звичайною ситуацією, у дитини може викликати глибокі емоції.

До трьох років у дитини розвивається передбачення результату дій. Наприклад, спостерігаючи за рухом машинки, маля радісно біжить саме в те місце, у яке вона повинна благополучно під'їхати, чи ж засмучено зітхає, бачучи, що вона от-от вріжеться в меблі.

Така здатність свідчить про розвиток антиципації - можливості просторово-тимчасового передбачення подій. На думку дитячих психологів

здатність до антиципації на елементарному рівні надана вже на першому році життя. Дитина може згадувати напрямок руху об'єкта. У віці раннього дитинства в дитини розвивається здатність передбачати не тільки напрямок зовнішнього переміщення якогось об'єкта, але і результат цих дій, а також емоції, що вони викликають. Крім того, завдяки розвитку антиципації і досвіду відносин дитина може передбачати, як можуть поводитись інші люди в тій чи іншій ситуації. За допомогою нових здібностей дитина починає керувати ситуацією. Вона може передбачати результат дій, розвитку відносин. Вона користується цими можливостями, щоб домагатися бажаного.

Наприклад, маля вперто наполягає на чомусь своєму. Якщо раніш у таких випадках батьки, не витримуючи, йшли на покірливе виконання всіх її бажань, то можна з великою часткою ймовірності очікувати, що подібне повториться. Передбачаючи виконання батьками своїх бажань, дитина продовжує вередувати і домагається очікуваного результату [21, с. 77].

Протягом раннього віку йде активний розвиток самосвідомості. Діти починають виявляти гостру цікавість до свого зображення в дзеркалі. Вони спантеличуються своєю зовнішністю, зацікавлені в тім, як виглядають в очах інших.

У дівчат яскраво позначається цікавість до убрань. Наприклад, дитина відмовляється надягти ранком у дитячий сад "ці" колготки чи "цю" кофту. Ніякі домовленості і переконання батьків не можуть настроїти її на мирний лад. І справа тут не стільки в проходженні моди, а в тім, що розвивається самооцінка дитини. Дівчинка може думкою уявляти, як вона буде виглядати в групі поруч з іншими дітьми. Це порівняння настільки для неї важливо, що вона готова на все що завгодно, аби виглядати зовні саме так, як це прийнято в дитячій групі. Зовнішній вигляд у такому випадку стає для неї одним з факторів, що впливають на прийняття чи неприйняття її в співтовариство однолітків.

Хлопчики починають виявляти заклопотаність своєю ефективністю. Їм важливо, щоб те, що вони роблять, давало максимальний результат. Вони навчаються вибирати найбільш прості і при цьому найбільш діючі рішення в різних ситуаціях.

Наприклад, хлопчик споруджує з конструктора якийсь дім. Рівень розвитку моторики і здібності уявити собі результат дій дозволяють йому за допомогою мінімальної кількості деталей конструктора максимально точно утілити свій задум. При цьому для нього дуже значима оцінка його старань дорослими. Хлопчик, як правило, демонструє результати своєї творчості навколишнім, очікуючи їхнього схвалення. Так у дитини починає розвиватися гордість за власні досягнення. Це значимий етап у розвитку самосвідомості зростаючої дитини [21, с. 78].

Таким чином, становлення самосвідомості, здатності передбачати результати власних дій виводить розвиток психіки дитини на якісно новий, більш високий рівень. Цей рівень дозволяє зростаючій дитині виявляти власну активність і домагатися поставленої перед собою мети.

Психологічний механізм кризи трьох років. У віці біля трьох років дитина, на думку Е. Еріксона, переживає конфлікт розвитку, зв'язаний з можливістю керувати власною поведінкою. Його дозвіл залежить від того, як батьки будуть відноситися до зростаючої самостійності дитини [15, с. 43].

Якщо раніше дитина майже цілком залежала від турботи дорослих, то зараз ситуація змінюється. Вона прагне все робити сама. При цьому вона підкреслює своє прагнення до самостійності словами "Я сама!". Ця фраза стає девізом усіх справ дитини. Вона не просить дорослого про допомогу, більш того, відмовляється від усякого батьківського супроводу. Дитина прагне до автономії - незалежному від поведінки. Вона хоче сама контролювати ситуацію. Усе це ознаки появи самоконтролю - самого значимого новоствореного віку, для розвитку якого важливо створити визначені умови.

Почуття сорому, сумніву в собі і невпевненості замість автономії виникають тоді, коли батьки обмежують прояв активності дитини, карають чи висміюють усякі спроби її самостійності. Для розвитку дитячої самооцінки погано, коли батьки нетерплячі, сварять дитину, підкреслюють її незграбність, недотепність, позбавляють своєї підтримки [15, с. 44].

Негативно впливає на розвиток також гіперопіка. Якщо батьки попереджають будь-які дії дитини, намагаються усе зробити замість неї, то вони просто позбавляють її можливості особистісного росту.

Прагнення дитини до активного прояву самостійності стає ядром, навколо якого утвориться "віхор" протиріч між дитиною і дорослими. Дитина хоче і може виявляти активність, а дорослі це прагнення обмежують. Поступово розростається протиріччя яке є психологічним механізмом, що і "запускає" кризу трьох років [15, с. 44].

Таким чином, протягом раннього віку дитина вчиться керувати своєю поведінкою. Розвивається її самоконтроль, здатність до автономії. Прагнення до самостійності стає ядром хвилювання дитиною кризи трьох років.

Як виявляється криза трьох років. Прагнення дитини до самостійності як ядерне утворення кризи поступово починає обростати периферією - системою специфічних відносин дитини до інших людей. Специфіка цих відносин полягає в прояві дитиною визначених психологічних особливостей.

У дитячій психології використовується таке поняття: "семизір'я" кризи трьох років. Це симптомокомплекс, сукупність визначених психологічних рис, кожна з яких розглядається як визначена "зірочка" – черта, що характерна для розвитку дитини на цьому етапі [15, с. 45].

Впертість. Ця риса пронизує практично всю поведінку дитини. Вона не сприймає думок інших людей, а постійно наполягає на чомусь своєму. Причому робить це навіть тоді, коли реальне бажання вже задоволене чи

утратило свою актуальність, чи їй запропонований інший варіант, що навіть вигідніший її власної задуму. Дитина продовжує завзято наполягати, тому що просто не може відступити від власних початкових вимог, вона міцно зв'язана своїм первісним рішенням. Наприклад, під час прогулянки дитина просить пити. Мама заходить разом з нею у магазин, щоб купити сік. Дитина хоче апельсиновий. Але такого соку немає. Продавець пропонує яблучний, мама купує. Дитина відмовляється від соку, тому що це "не той" сік. Мама умовляє дитину, але та твердо настоює на своєму. Навіть якщо вона дуже хоче пити, але не може доторкнутися до "не того" соку. Від цього маля може завередувати ще більше. Її страждання багаторазово підсилюються через те, що вона не може попити. Вона не може взяти ніякий інший сік, крім апельсинового. Вона зв'язала себе по рукам і ногам своїм бажанням і впертістю [15, с. 45].

Норовистість. Цю рису дитина виявляє при вираженні свого відношення до норм виховання, способу життя, що склалося у родині. Вона відмовляється виконувати вимоги дорослих, немов не чує їх. Найчастіше дитяча норовистість розвивається в родинях, у яких спостерігається суперечливість виховання.

Наприклад, у родині прагнуть навчити дитину збирати за собою іграшки. Мама вимагає, щоб вона робила це відразу ж, як тільки закінчить гру. Батько вважає, що іграшки цілком спокійно можуть залишатися на своїх місцях і після гри, потім не прийдеться їх діставати. Бабуся і дідусь забирають іграшки замість дитини. А дитина просто відмовляється брати участь у цьому процесі. Всі вказані зауваження дорослих проходять повз нього [15, с. 46].

Свавілля. Дитина виставляє перед собою мету, йде до її досягнення через різні перешкоди. Наприклад, малечі хочеться піти гуляти. Дорослим ніколи супроводжувати її. Дитина усім своїм видом і поведінкою завзято

наполягає на своєму. Найчастіше вона вже добре знає "слабкі" місця батьків, тому перемогу бере вона, а не дорослі.

Протест-бунт. Дитина поводиться так, немов вона знаходиться в стані війни і конфлікту з навколишніми.

Наприклад, дитина розставила по всій квартирі свої іграшки. Якщо хтось із членів родини випадково зрушить іграшку з місця, дитина відразу починає могутню атаку. Вона кричить, плаче, чіпляється за дорослих і т.п.

Дитина так страшна в гніві, що батьки готові зробити все що завгодно, аби якнайшвидше воєнні дії припинилися.

Симптом знецінювання виявляється в тім, що дитина починає лаятися, дражнити й обзивати батьків.

Наприклад, у цьому віці дитина вперше цілком усвідомлено може використовувати "кепські" слова на адресу батьків. Якщо така поведінка залишається непоміченою чи ж викликає сміх, веселі репліки: "Зовсім як дорослий! Де він тільки нахапався таких слів!", то для дитини це може стати підкріпленням її дій. Коли пізніше, на рубіжі надходження в школу, батьки раптом знайдуть, що дитина спокійно їм грубить, і захочуть з цим розібратися, то, швидше за все, буде вже пізно. Синдром знецінювання стане звичною лінією поведінки дитини [15, с. 47].

Деспотизм. Дитина змушує батьків робити все, що вона вимагає. Стосовно молодших сестер і братів деспотизм може виявлятися як ревності.

Негативізм. Це реакція дитини не на зміст пропозиції дорослих, а на те, що воно йде від дорослих. Прагнення зробити навпаки, навіть усупереч власному бажанню. Часто це виявляється у відношенні дитини до процедури прийому їжі. Удома дитина відмовляється від визначеного продукту. Коли ж її пригощають цим же продуктом чужі люди, вона спокійно і з задоволенням це з'їдає. Таким чином, криза трьох років яскраво виявляється через сукупність визначених психологічних рис дитині, що

представлені в її відносинах з іншими людьми, і насамперед з батьками [15, с. 47].

Як дитина переживає кризу трьох років. Суперечливі відносини з людьми починають усвідомлюватися дитиною. Вона вже розуміє контекст відносини до неї дорослих. Поступово починає виявляти, що батьківський контроль буває різним, з одного боку, це може бути турбота про неї, з іншого боку - форма приборкання її активності і запобіжний захід її поведінки. Дитина тією чи іншою мірою розрізняє те, як батьки відносяться до надання їй волі. Маля відчуває, що існує різниця між відношенням батька до неї по типу конструктивної підтримки самостійності («Нехай спробує зробити сам») і, навпроти, батьківським відношенням по типу потурання, рятування себе від турбот із приводу дитини («Нехай робить, що хоче»).

Потрапляти в конфліктну ситуацію між спонтанним інтересом і батьківським - не можна, дитина може сприймати цю ситуацію як акт відкидання з боку батьків. Дитина може сприймати досить широкий спектр дій з їх боку як акти насильства. Наприклад, навіть такі, як позбавлення ласощів чи іграшок, словесні вселяння, вимовлені підвищеним тоном. Неможливість дозвілу цього конфлікту приводить до того, що у дитині просинається злість, розпач, агресивні емоції. Однак якщо раніш батьки на агресивність дитини реагували ласкою, то тепер вони частіше прибігають до погроз, позбавленням задоволень, ізоляції [18, с. 64].

Американський психолог Е. Фромм описав феномен "перенесення агресії", що починає позначатися в поведінці трирічних дітей. Суть його полягає в тому, що дитина поки не наслідуюється відкрито виливати свою злість на батьків і переносить гнів і агресивність на інший, набагато більш необразливий об'єкт. Найчастіше це відбувається в ході гри. Діти починають грати в ковбоя, що стріляє в "поганого" героя, у велетня, що перевертає будинок, зроблений з кубиків, у поліцейського, що переслідує грабіжника, і

т.п. Такі ігри можна назвати своєрідним каналом, через який дитина може випустити свій гнів [18, с. 64].

Суперечливі відносини з дорослими є реальними подіями життя дитини. Вони представлені в її свідомості. Ці події викликають у дитини визначений емоційний стан. Виразити своє розуміння суперечливого контексту відносин і свої емоції через слова дитина поки не може.

У кризі одного року, ми говорили про те, що в ранньому дитинстві дитина виявляє свої переживання через захисні реакції на рівні поведінки. До трьох років починають функціонувати перші психологічні механізми захисту. Вони діють тоді, коли дитина не може прямо виразити свій стан.

До трьох років розвиваються такі механізми, як заміщення, витиснення, регресія. Розглянемо ці захисні механізми, ґрунтуючись на роботах вітчизняних психологів І. М. Нікольської і Р. М. Грановської [18, с. 65].

Заміщення. Це захист від тривожної ситуації за допомогою переносу реакції з "недоступного" об'єкта на інший об'єкт - "доступний" заміна неприйнятої дії на прийняту.

Наприклад, дитина скривджена батьками, але не може вилити свої почуття на їх адресу. Граючи з лялькою, м'якою іграшкою, вона може дати їй можливість робити усе, що їй самій заборонено: лаятися, виявляти жорстокість, висміювати інших і т.п. Іграшки тим самим допомагають дитині відновити власну психічну рівновагу у важкій ситуації. Дитина не виявляє негативізм на адресу батьків. Це іграшка вихлюпує свій "поганий" стан на мешканців іграшкового світу.

У маленької дитини заміщення часто виступає як зміщена агресія. Особливо яскраво це виявляється у дітей, батьки яких використовують фізичне покарання, щоб припинити негативні дії дитини чи її агресію стосовно інших дітей чи тварин.

Наприклад, батько лає, б'є сина, вимагаючи, щоб він не кривдив маленьких. Навіть одиничного випадку подібної батьківської поведінки досить, щоб дитина засвоїла (не обов'язково на усвідомленому рівні), що агресія у відношенні навколишніх цілком припустима, а жертву завжди потрібно вибирати меншу і слабкішу себе. Приймаючи один раз покарання батька, дитина виявляє поведінку, подібну батьківській, стосовно молодшого брата (сестри), тварині, іграшки.

Витиснення. Цей захисний механізм полягає в тому, що відбувається вимикання зі свідомості неприйнятних мотивів своєї поведінки, при цьому в цілому інформація про те, що трапилося зберігається.

Наприклад, якщо дитина провинилася, їй неприємно згадувати про те, як вона розбила кухоль. Розповідаючи про подію, вона починає замінити реальні факти вигаданими, що описують подію так, як воно повинно було розвиватися відповідно до бажань дитини. Скажемо, кружку розбила не вона, а кішка, що пробігала поруч. Так уперше починає з'являтися дитяча облудність.

Регресія. Цей захисний механізм припускає повернення почуттів і дій маляти до тієї стадії розвитку, у якій ці дії були успішними, а почуття переживалися як задоволення. Найчастіше регресія виявляється в програванні дитиною поведінки, властивої зовсім маленьким дітям. Такий варіант розповсюджений у родинах при народженні другої дитини.

Наприклад, коли в родині народиться ще одна дитина, старший починає вередувати і дуріти як маленький, неусвідомлюване думаючи, що за це і люблять малятко дорослі, і намагається тим же способом домогтися результату. При цьому старша дитина вирішує для себе важливе питання: яким бути, щоб батьки мене любили. Їй здається, що якщо вона буде поводитися так само, як і маля, до якого прикута увага дорослих, то і вона буде знову, як у старі добрі часи, у центрі подій.

Таким чином, до трьох років починають діяти захисні механізми психіки, що допомагають дитині справлятися з хвилюваннями. Завдяки дії психологічного захисту у свідомість дитини не допускається негативний досвід. Трансформуючись в діях і поведінці дитини, вона вихлюпується в зовнішню ситуацію [18, с. 67].

1.3. Соціально - психологічні моделі батьківства

Батьківство – схована область, про яку відомо не так багато. Тому говорити про неї можна, спираючись не стільки на теорію, скільки на практику.

Історично розвиток інституту батьківства зв'язують з виникненням приватної власності, коли з'явилася природна необхідність її спадкування одним із синів. Так суспільством за чоловіком, охоронцем традицій, була закріплена функція забезпечення жінок і дітей [4, с. 14].

Отже, батьківська поведінка чоловіка є по своїй суті соціальним і без відповідних соціальних умов може легко зникнути. Крім того, психологічний зміст батьківської ролі багато в чому залежить від досвіду власної соціалізації чоловіка в батьківській родині, від того, яку модель батьківства демонстрував у родині батько.

Найбільш розповсюдженою донедавна була традиційна модель батьківства, у якій батько - годувальник, персоніфікація влади і вища дисциплінуюча інстанція, приклад для наслідування і безпосередній наставник у громадському житті. Батьківська роль містила в собі відповідальність за виховання насамперед сина. У традиційному суспільстві праця батьків була завжди на очах. що було базою для підвищення їхнього авторитету. Батько був главою родини, людиною, що, приймаючи важливі рішення, радив, керував, тому що з усіх членів родини він був найбільш

вмілим, досвідченим, знаючим. Дана модель батьківства в тій чи іншій формі дотепер зустрічається в суспільствах, де зберігаються традиційні види господарської діяльності.

Останнім часом у публіцистиці і ЗМІ дискутуються питання, зв'язані з традиційним і сучасним розумінням ролі батька, виникають міфи про "крах родини", "утраті батьківського авторитету", "домінуванні матері у вихованні дітей" [4, с. 14].

Щоб зрозуміти особливості нинішніх батьків, варто розглянути зміни, що відбуваються з родиною в суспільстві.

Зміни, зв'язані з родиною, намітилися ще в 1960-і роки, коли різко зросла трудова і професійна зайнятість жінок [4, с. 15]. Це привело до зміни їхніх життєвих стратегій і положення в родині. Якщо раніше жінка соціально й економічно залежала від чоловіка - глави і годувальника родини, то тепер у багатьох родинах відповідальність за матеріальне забезпечення родини беруть на себе жінки, що успішно конкурують з чоловіками на виробництві й у професійній кар'єрі. При цьому жінки усе більше часу проводять поза родиною, і тоді перед чоловіками виникає питання розподілу не тільки домашніх обов'язків, але і виховних функцій.

Новий погляд на гендерні ролі з ростом фемінізації не міг не вплинути на інститут батьківства. У традиційній моделі роль батька у вихованні (особливо в перші роки життя дитини) розглядалася як переважно допоміжна. Однак вже в 1980-і роки в країнах Європи і США соціологи і психологи позначили "новий образ чоловіка", що був багато в чому протилежний традиційному. Відмінності полягали насамперед у відношенні до маленьких дітей: нова модель батьківства мала на увазі участь у відході, проявів турботи, уміння вступати в емоційний контакт з дитиною [4, с. 15].

Появу сучасної моделі батьківства зв'язують з демократичними, гуманістичними тенденціями в суспільстві, рівноправністю чоловіків у розподілі прав і обов'язків у родині. Батько і мати в сучасній родині

представлені як рівноправні партнери. З погляду американських психологів, успішне батьківство характеризується активною участю у вихованні дітей, інтересом до успіхів дитини і частим спілкуванням з нею. Звичайно такі батьки менш суворі, краще розуміють своїх дітей у порівнянні з батьками, що виявляють "чисто чоловічі" якості. Останні бувають набагато більш вимогливими батьками, однак щоденні турботи вони схильні покладати на дружин.

У чому різниця між материнським і батьківським вихованням. З погляду Е. Фрома, батьківська любов у порівнянні з материнською - любов "вимоглива", умовна, котру дитина повинна заслужити. Батьківська любов не є вродженою, а формується протягом першого року життя дитини. Для того щоб заслужити батьківську любов, дитина повинна відповідати визначеним соціальним вимогам і батьківським чеканням у відношенні здібностей, досягнень, успішності. Любов батька служить як би нагородою за успіхи і гарну поведінку. Дитина для батька втілена можливість продовження роду, оскільки відповідно до традиційних норм чоловік повинний виховати спадкоємця як продовжувача роду, охоронця традицій і родової пам'яті. Таким чином, батько виконує функцію соціального контролю і є носієм вимог, дисципліни і санкцій [45, с. 28]. Відповідно до уявлень А. Адлера, роль батька у вихованні полягає в заохоченні активності, спрямованої на розвиток соціальної компетентності. Якщо мати надає дитині можливість відчувати інтимність людської любові, то батько створює їй шлях до людського суспільства. Батько є для дітей джерелом пізнань про світ, працю, техніку, сприяє формуванню соціально корисних цілей та ідеалів, професійної орієнтації [45, с. 28].

А. Греймс відзначає: "Материнська турбота забезпечує можливість прийняття, батьківська ж турбота спонукає до віддачі. І те й інше необхідно для розвитку особистості" [45, с. 28].

Батьки і діти: з чого починається розуміння. В одному з московських дитячих садів психолог запропонував дітям пограти в гру "Дочки-матері". Дівчата швидко розподілили між собою ролі мами, дочки, бабусі, однак ніхто з хлопчиків не погоджувався бути батьком, у кращому випадку - тільки синочком чи собачкою. Після довгих домовленостей один із хлопчиків погодився на роль батька - ліг на диван і сказав: "Дайте мені газету і включіть телевізор. Не влаштовуйте гам! Я відпочину, а потім буду грати в комп'ютер". Так він провів всю гру. На питання психолога, що роблять мами, бабусі, усі діти, включаючи хлопчиків, відповідали охоче і докладно. Про те, що роблять батьки, розповіли деякі, і в самих загальних словах: "Ходять на роботу", "Заробляють гроші", "Лають маму", "Карають".

І справді, сучасний батько часто стає для дитини чимось міфічним, незрозумілим і недоступним. Він іде рано в ранку, цілий день десь "на роботі" займається чимось важливим, а ввечері повертається втомленим. Його вистачає тільки на газету і телевізор, іноді на комп'ютер. Власне кажучи, робота, захоплення, життя батька проходять повз увагу дитини. Батько - не партнер, не друг, а деяка караюча інстанція. "От скажу батькові, він тобі покаже, як не слухатися", - часто погрожує мама. Таке відчуження від виховання дітей, схоже, є стереотипом нашої "культури батьківства".

Психологи опитували молодих батьків з родин з дитиною першого року життя: "чи цікаво вам спілкуватися зі своєю дитиною? Скільки часу ви з нею проводите? Чи граєте ви з нею? У які ігри?". Більшість батьків відповідали так: "Так що він розуміє! От підросте, будемо з ним у футбол грати, на хокей ходити... А поки нехай мама з бабусею няньчать. Не чоловіча ця справа".

Установка на відчуженість часто стає джерелом нерозуміння, недовіри, конфліктів у наступні роки, аж до отрочтва і юності. Упущені із самого початку, у раннім дитинстві, перші контакти з дитиною, спілкування з ним, спільні прогулянки, ігри проявляться згодом у труднощах

взаєморозуміння між батьками і дітьми, відсутності у дитини довіри і прихильності до батька.

Проблема встановлення контактів дитини з батьком починаючи з перших днів життя добре вивчена закордонними психологами. У дослідженні Маргарет Родхолм батьки одержували можливість контактувати з дітьми, народженими за допомогою кесарева перетину, приблизно протягом 15 хвилин. Їм пропонували тримати дитину на руках, розмовляти з нею, погладжувати голівку, ручки і ніжки немовляти. Так само, як і для матерів, ранній контакт із дитиною вплинув на наступну взаємодію: такі батьки були більш активні, виявляли більше розуміння потреб дітей, випробували більше позитивних емоцій у контактах з дітьми [4, с. 20].

Батьки, що були присутніми при пологах, говорять, що вони переживали емоційний підйом, гордість, росли у власних очах. У ряді досліджень було встановлено, що пізніше ці батьки прив'язуються до своїх дітей і піклуються про їх набагато більше, ніж ті, хто побачили дитину вперше через кілька днів після її народження. Присутність на родах, спільні переживання і прихильність до дружини зміцнюють почуття спільності між чоловіком і дружиною, що нерідко слабшає, коли центром інтересів матері стає немовля.

За результатами психологічних досліджень, діти, чий батьки доглядали за ними починаючи з перших днів життя, показують більш високий рівень розумового і фізичного розвитку, виростають більш емоційно чуйними. Між батьками виникає єдність мета і згода в прийнятті рішень з питань виховання дитини [4, с. 21].

Однак психологи відзначали також, що відношення до дитини батьків, що прагнуть взяти активну участь у турботі про дитину, відрізняється від відношення матерів. Батьки переважно грають з дитиною, тоді як матері звичайно купують і годують її. Навіть доглядаючи за дитиною, батьки

роблять це в ігровій манері. При цьому вони грають з дітьми інакше, чим матері. Батьки більш схильні до енергійних ігор, спрямованих у першу чергу на фізичний розвиток дитини: вони підкидають малят, рухають їхніми руками і ногами, грають у гру "по купинах, по купинах", качають на нозі, кружляють, катають на спині... Матері ж звертаються до малят більш обережно, ніжно розмовляють, погладжують, дбайливо носять на руках. Цікаво, що із самого раннього віку діти побачивши батька тягнуться до нього і піднімають брови: "Раз батько тут, будемо грати". У ході одного експерименту малятам давалася можливість вибору партнера по іграх, і вони, як правило, вибирали батьків. Передбачається, що це можна пояснити тим, що батьки грають з ними в більш рухливі ігри.

Батьки, у яких встановилися міцні емоційні зв'язки з дітьми в ранньому віці, надалі виявляються більш чуйними до потреб, що змінюються, і цікавістю своїх доросліших дітей. У цілому такі батьки мають більший вплив на своїх дітей, що більше прислухаються до них, орієнтуються на їхню думку. Сини хочуть походити на тих батьків, з якими в них теплі, різнобічні взаємини.

У США, Німеччини, Франції, інших країнах успішно функціонують "школи для батьків", де учать доглядати, спілкуватися, грати з маленькою дитиною, розуміти її, бачити в неї особистість, що розвивається [4, с. 21].

У Росії ж з її культурними й історичними особливостями спостерігається трохи інша ситуація, чим на Заході. Дані соціологічних досліджень 1990-х років хоча і відзначають ріст пріоритету родини серед російських чоловіків, але все-таки не виявляють трансформації образу батька в суспільній свідомості. Так, російські чоловіки у великій мірі зберігають традиційний образ батька-годувальника і реалізують архаїчну чоловічу роль, продовжуючи вважати догляд за маленькими дітьми і їхнє виховання переважно жіночим заняттям. Цим соціологи пояснюють виявлену в результаті опитування неузгодженість чекань чоловіків і жінок

щодо жіночої ролі в суспільстві. Проте отримані дані показують, що не тільки на Заході, але й у Росії батьки все частіше доглядають за грудними дітьми і беруть участь у їхньому вихованні поряд з матерями, причому в родинях виникає співробітництво, якого минулі покоління не знали. Таким чином, функції батька в родині перетерплюють порівняно швидкі зміни, складається нова модель батьківства, що сполучить у собі дві форми емоційного відношення до дитини - умовну батьківську і безумовно-приймаючу материнську любов [4, с. 22].

Готовність до батьківства. Існує психологічний зв'язок між сформованістю батьківського почуття і рівнем зрілості особистості батька. От чому набагато частіше батьківство певною мірою переживається батьками пізніх дітей. Основні психологічні труднощі "незрілих" батьків (що, утім, властиво і молодим матерям) полягає в невмінні витягати задоволення, радість від спілкування з дитиною. Зрілість батьківських почуттів виражається в люблячому, приймаючому стилі виховання, орієнтованому на дитину. Таким батькам властиво опікувати дитину, піклуватися про неї. Батьківство з усією силою захоплює їх саме в перші роки життя дитини. Характеризуючи любов до дитини зрілих батьків, можна сказати, що вони відчувають потребу в тім, щоб навчити дитину, передати їй свій досвід, зробити дитину своїм спадкоємцем - у вищому культурному змісті, тобто передати в майбутнє все краще, чим володіє сам. Ці батьки більш ефективні у взаємодії з дітьми раннього і дошкільного віку. У зіткненні з дитиною дозрівають істинно чоловічі риси - потреба і здатність захищати, приймати на себе відповідальність, внутрішня енергія і сила.

Що відбувається, коли батьківська роль в родині недостатньо виражені? Як це позначається на розвитку дитини?

Психологами добре вивчені ситуації, коли батько хоча і є присутнім фізично, але в вихованні розвитку дитини не діє, або діє перекручено. У

таких родин звичайно спостерігається інверсія ролей: строгий авторитет тут частіше представляє матір. У результаті домінування матері і відчуження батька порушується позитивна ідентифікація дитини з батьківськими моделями. Виникає небезпека трансляції перекрученої моделі батьківства в наступні покоління.

При нормальних умовах батько значно впливає на полове ідентифікацію дитини. Для сина вже в ранньому віці він являє своєрідний приклад, моделлю для наслідування - отже, впливає на формування пологої ідентичності. Як зауважує І.С. Кон, пасивні, відсторонені батьки впливають на формування власне чоловічих рис у своїх синів; при цьому недостатній досвід спілкування з батьком і відсутність прийнятної моделі ідентифікації послаблюють формування батьківських почуттів у хлопчика і юнака, що часто в майбутньому несприятливо позначається на вихованні своїх власних дітей [4, с. 24].

У сфері емоційного розвитку виявлений зв'язок між відсутністю чи слабкістю батьківського початку і гіпермаскулінною чи агресивною поведінкою хлопчиків. Надмірна ворожість стосовно навколишнього виникає в них як бунт проти зайвої залежності від матері, її фемінізуючого впливу протягом першого року життя. Агресивність, таким чином, є вираження пошуку свого чоловічого Я. Хлопчики, надмірно прив'язані до матері, можуть випробувати ускладнення при спілкуванні з однолітками [4, с. 25].

В імпульсивних батьків, схильних до несподіваних дій, сини часто страждають невротами у формі енуреза, тіка, заїкуватості. Помисливість, що виражається постійними сумнівами в правильності своїх дій, чи педантизм батька також є факторами невротизації дитини.

Зайва строгість батька може спровокувати появу в сина страхів. Такий же ефект спостерігається у дочки у випадку відсутності чітких вимог і вседозволеності з боку батька [4, с. 25].

Вплив батька на психічний розвиток дитини. Особливості батьківської ролі в родині і вихованні дітей визначаються такими факторами, як включеність у спільну діяльність з ним, відповідальність за матеріальне забезпечення й організацію освітньо-виховної сфери дитини. Порівняння "включених батьків" і "включених матерів", тобто які активно беруть участь у вихованні, дозволило зробити висновок про те, що такі батьки краще впливають на розвиток дитини, чим матері.

Психологами отримані дані, які свідчать про те, що в дітей, які ростуть без батька, одержують більший розвиток гуманітарні здібності. При порівнянні материнського і батьківського стилів виховання було доказано, що авторитарність батька робить на розумові характеристики дітей позитивний вплив, тоді як авторитарність матері - негативний. Виявлено визначений зв'язок між обдарованістю дітей і рівнем складності батьківської професії [4, с. 26].

Багато дослідників підкреслюють виняткову важливість поведінки батьків у перші роки життя дитини для розвитку його самооцінки. Були виявлені, наприклад, такі факти, що впливають на формування позитивної самооцінки, теплі відносини, зацікавленість, турбота про дитину, вимогливість, демократизм у сімейних відносинах.

Дорослі, що піклуються про дитину, повинні намагатися утримувати її поведінку у визначених рамках. Іноді батьки думають, що будь-який контроль за діями дитини перешкодить її творчій активності і самостійності, і тому лише безпомічно дивляться на те, як маля робить усе, що їй заблагорассудиться. Інші батьки переконані, що маленька дитина в усьому повинна поводитися свідомо, як дорослий. Вони контролюють і обмежують поведінку дитини, практично не надають їй самостійності. Будь-які вказівки батьків не повинні виходити за рамки здорового глузду і зобов'язані враховувати потреби дітей у безпеці, незалежності і творчій активності. Установки батьків, завдяки яким дитина відчуває, що її люблять, приймають

у родині, ставляться з повагою, породжують у неї аналогічну самоустановку, що приводить до відчуття власної цінності й успішності. Таким чином, тепло, турбота батьків і їхня вимогливість, продиктовані любов'ю, повинні сприяти розвитку позитивної самооцінки, а холодні, ворожі відносини приводять до протилежного ефекту.

Незважаючи на те, що практично всі батьки люблять своїх дітей, між ними існують розходження в тім, наскільки часто і відкрито вони виражають ці почуття і наскільки їм властиві холодність і ворожість (які іноді навіть здатні витиснути тепле і серцеве відношення до дитини).

Для нашої культури нехарактерно зовнішній прояв любові, ніжності батька до дитини. Рідко побачиш на прогулянці батька за руку із сином - частіше вони йдуть поруч і навіть не розмовляють, начебто батько просто супроводжує дитину. Обійняти, посадити на коліна, похвалити, розпитати, що бачив на прогулянці, у дитячому саду, здивуватися, захопитися спорудженням з кубиків, малюнком, вмінням танцювати, розповіддю віршів - усе це невластиво для більшості сучасних батьків.

У наші дні любов батька до дитини найчастіше виражається в покупці дорогої іграшки. Але набагато більше навіть самої привабливої іграшки, дитині потрібна батьківська увага, участь, розуміння, дружба, спільність інтересів, справ, захоплень, дозвілля. Батько не просто годувальник - він людина, що відкриває дитині мир, що допомагає їй рости вмілою, упевненою у собі.

Дуже обережно варто користатися осудженням і заборонаю. Діти вже в першому півріччі життя надзвичайно чуттеві до них, а в другому стає очевидним, що заохочення дорослого здобуває роль стимулу для розвитку дій дитини. Доброзичливість, звертання до дитини по імені, констатація її дії, супроводжувана похвалою, будуть сприяти тому, щоб дія повторювалася частіше й інтенсивніше. Осудження і заборону варто висловлювати м'яко, доброзичливо; неприпустимі осудження особистості дитини - можна

адресувати лише окремим її діям. Так, варто говорити не "ти погана", а "ти погано зробила" [4, с. 27].

Ще одна негативна риса нашої традиції виховання – перевага осудження над похвалою. Багато батьків думають, що виховувати - значить робити зауваження, забороняти, карати, і саме в цьому бачать свою батьківську функцію. У результаті до 4-5 років у дитини складається уявлення про батька як про людину, що очікує від нього "неправильної", "поганої" поведінки (на відміну від матері), низько його оцінює - не тільки той чи інший конкретний вчинок, але і його особистість у цілому. Надалі це уявлення поширюється на інших людей - дитина стає невпевненою у собі, очікує від навколишніх негативних оцінок своїх здібностей і умінь.

Особливо несприятливий для розвитку Я-концепції авторитарний стиль виховання, характерною рисою якого є прагнення до безапеляційності в судженнях і ясності у всякій ситуації. Тому будь-яке покарання, будь-яка вимога до дитини не містять у собі навіть натяку на готовність прийняти її, допомогти їй чи переконати. Такі батьки можуть часом щиро вважати, що їхня дитина погана цілком, без усяких застережень. У результаті в маляти з першого року життя росте впевненість у тім, що її не приймають, не схвалюють, і в кінцевому рахунку вона приходиться до переконання у своїй малоцінності і непотрібності для батьків. У поведінці дітей у результаті такого виховання відзначаються напруженість, відсутність спонтанності. Крім того, будь-яка нова чи неясна ситуація асоціюється в дітей з можливістю покарання, що у свою чергу супроводжується підвищеною тривожністю і відчуттям дискомфорту. А оскільки для дитини раннього віку дуже багато ситуацій є незнайомими, вона майже увесь час перебуває в тривожному стані.

З виховної точки зору заохочення більш інформативне, чим осудження. Коли дитині забороняють що-небудь, вона довідається, чого не треба робити, але ще не знає, що і як варто зробити. Тому слідом за

забороною чи осудженням якої-небудь дії необхідно показати дитині позитивний зразок.

Власні мотиви і спонукання авторитарних батьків завжди стоять на першому місці, а мотиви і спонукання дитини для них другорядні. Як правило, такі батьки переконані у своїй непогрішності, упевнені, що не можуть помилятися, тому жадають від дитини абсолютного підпорядкування своїй волі.

Однак, навіть лаючи і караючи дитину, батьки наносять їй самосприйняттю меншу шкоду, чим виявляючи до неї повну байдужість. Байдужість, незацікавленість у дитині приводять до деформації її образу Я. Ефективний батько виступає в ролі консультанта своєї дитини з усіх питань. Крім того, він є "архітектором" навколишнього середовища. Мати і батько повинні бути доступні для дитини, щоб пояснювати їй незнайоме явище, назвати новий предмет чи новий суб'єктивний досвід, похвалити за дослідження, успішну дію. Важливо також установити для дитини кордони безпечної діяльності і допомогти пристосуватися до соціальних вимог. У той же час необхідно створювати середовище, що стимулює і підтримує пізнавальний і фізичний розвиток дитини, спонукає їй самостійно досліджувати навколишній світ. Така поведінка батьків буде сприяти розумовому й емоційному розвитку дітей [4, с. 28].

1.4. Емоційно-чуттєвий зв'язок батька з дитиною раннього віку

Емоційний розвиток дитини – тема непроста, дуже багатогранна і дотепер (незважаючи на сотні робіт) недостатньо досліджена. Як помітив В. В. Зеньковський "...навіть протягом першого року емоційне життя дитини дуже багате – майже всі емоції, хоча б у зародковій формі, уже доступні

дитячій душі. Раннє дитинство є "золотим часом" для емоційного життя в нас" [32, с. 24].

У XI столітті лікарі і філософи висловили думку про те, що існують лише дві головні емоції людини - радість і страх. Значно пізніше, наприкінці XI - початку XX століття дослідники цієї проблеми відзначили, що ці емоції - ведучі для дитини і саме з них починається відлік її власного емоційного життя [32, с. 24]. Вже на першому році життя дуже чітко просліджується основна закономірність дитячого емоційного розвитку. По-перше, всі емоції дитини недовговічні і дуже швидко заміняють один одного; по-друге, усі вони надзвичайно глибокі і дуже щирі. З поступовим дорослішанням дитини від року до півтора, потім до двох, двох з половиною і трьох рокам відбувається і дозрівання її емоцій.

Термін "дозрівання" аж ніяк не випадкове. Емоції мають визначену закономірність у своєму розвитку. Одна з тонкостей полягає в тому, що для формування вищих психічних функцій необхідно повноцінний розвиток кори головного мозку і підкірки. Дозрівання емоцій йде по шляху значного ускладнення, розширення спектра їхньої дії і, нарешті, з'єднання окремих емоційних проявів в особливі групи - комплекси. Разом з тим, саме в силу цієї безпосередності, вони відчувають надзвичайно глибоко. Мимохіть кинуте неласкаве слово вони сприймають насправді. Саме тому маленькі діти майже не розуміють жартів та іносказань, ця відома проблема, зв'язана зі страхом казкових персонажів дитячих книг (наприклад, Лішого чи Баби Яги), дитина здатна ідентично відтворити наш власний емоційний настрій, але аж ніяк не у формі гри, а у виді ґрунтовної (а те і глобальної) образи. Це потім, пізніше вона почне замислюватися над тим, що мама теж може бути не в настрої".

У період від року до трьох років дитячі емоції стають цілком соціальними, тобто прямо зв'язаними зі способом життя дитини, з атмосферою довкола неї і людьми, що її оточують. Ні однорічна, ні двох - чи

трирічна дитина ще не поділяє світ на "своє" і "чуже", а приймає його цілком [32, с. 25].

Будь-якій дитині надзвичайно важливо, щоб на неї звертали увагу. Але вірніше буде сказати, що для них важливіше той, на кого можуть звернути увагу вони самі. Необхідність у такого роду об'єкті є тим, що дитині потрібна реакція на прояснені її емоції - так називаний емоційний відгук. Що ж, у такому випадку, випробує дитина, не одержуючи емоційного відгуку (близьких дорослих нема поруч або батьки не реагують на поведінку дитини, тобто байдужі до її дій)?

У професійному психологічному лексиконі, що стосується дорослих людей, існує термін "перегоряння емоцій". Стан цей виникає від надмірної емоційної стриманості, найчастіше штучного характеру. У дітей "перегоряння емоцій" практично ніколи не буває. Не маючи достатнього виходу (а частіше не маючи адекватної оцінки ззовні), емоційні прояви дитини змінюють свою спрямованість, тобто дитина починає випускати їх не назовні, а як би в собі. Вона наповнюється своїми емоціями, як повітрям повітряна кулька. Але якщо кульку надмірно надути, вона зрештою лопне. Приблизно те ж відбувається і з дитячими емоціями. Вспишкообразні прояви емоцій, як позитивних, так і негативних, фахівці називають емоційно - афективними (тобто дуже яркою, бурхливою) реакцією. Тому така подія, як істерика "на рівному місці" - це не грім серед ясного неба, а емоційна напруга, що нагромадилася в плину якогось часу, що не знайшла виходу, чи, як було відзначено раніше, сума реакцій, які не одержали емоційного відгуку. Важливо пам'ятати, що об'єктом додатка емоції дитини рідко буває чужа людина. У дітей у цей період життя ще досить сильний підсвідомий страх "чужих", і їй аж ніяк не перекреслює інтерес до них. Відношення у кожного дуже виборче й індивідуальне. Це особливо виявляється в емоційних реакціях, і в тому числі й у вищезгаданих відповідним.

Відповідні емоційні реакції виявляються досить рано, у кілька місяців. Вже в чотири-п'ять місяців дитина намагається посміхатися у відповідь, щоправда, посмішка ця не цілком усвідомлена. До року усі - і негативні, і позитивні емоційні прояви - можуть носити характер відповідних реакцій, як правило, на емоційне відношення ззовні. Поступово емоційні прояви дитини до деякої міри стають передбачуваними, починає спостерігатися їхня повторюваність, що надалі приводить до формування стійких стереотипних емоційних реакцій. Таким чином, реакції близьких дорослих на емоційні прояви дитини мають величезне значення для закріплення зв'язаних з цією сферою особливостей поведінки і характеру.

Істотна загальна особливість емоційного розлиття дитини від года до трьох років - проходження емоційної "кривої" між двома кризами дитячого віку. Криза першого року активізує емоційний розвиток, з цього віку виявляється те, що можна іменувати емоційною нестійкістю. Це цілком нормальний, функціональний і природний стан, Криза трирічного віку, як правило, супроводжується поруч афективних спалахів, а в окремих випадках - слабо контрольованими емоційними реакціями. До відомого ступеня це теж нормально. Нерідко в цей період (від року до трьох років) виявляються і перші дитячі страхи, які часто сами проходять. Можливий, однак, і стан, прямо зв'язаний з психоневротичним компонентом, що у більшості випадків обумовлені соціальним середовищем, у якому перебуває дитина.

Випереджаючи розмову про позитивні і негативні переживання дітей у віці від року до трьох років і зв'язаних з цими переживаннями емоційних комплексів, варто згадати ще два поняття: "настрою" і "почуття".

Під настроєм звичайно розуміється деяке загальне емоційне тло, що супроводжує який-небудь вид людської діяльності. Особливістю настрою є, як правило, її колосальна залежність від суб'єктивної ситуації, у котру попадає будь-яка людина, у тому числі і дитина, У силу цього наші настрої і настрої наших дітей постійно міняються. У двох ідеально схожих ситуаціях

навіть у близнюків однієї статі може бути зовсім різний настрій, у тому числі і його стійкість. Настрій, як правило, залежить від цілого ряду обставин, як зовнішніх, так і внутрішніх, ті та інші можуть бути абсолютно не зв'язані ні з реальним часом ("тут і зараз"), ні з попередніми подіями [32, с. 27].

Фізично і психічно здорові діти менш схильні до смутку, суму, меланхолії, так само як до агресії, поривчастості, чим дорослі. Також нехарактерні для дітей і перепади настрою. Почуття - вищий продукт людської діяльності, вони мають визначену спрямованість, інтенсивність, способи вираження і прояву. Прикладом цього є любов дитини до батьків, а також надзвичайна легкість з формуванні нових почуттів - виникненні інтересу й емоційного притягання до нових людей. Останнє, щоправда, більш характерно для дітей трьох років та доросліших.

Завершуючи загальний огляд емоційного розвитку дітей перших трьох років життя, не можна не згадати про можливі емоційні порушення, що нерідко спостерігаються у дітей цього віку. В основі порушення емоцій лежать зміни темпів і термінів розвитку емоційних функцій. До одного року до порушень емоційного розвитку відносяться запізнювання емоційного реагування - посмішки і "комплексу живлення". Часто випадає голосовий компонент, і дитина реагує тільки у формі хаотичного рухового порушення.

Щоб краще зрозуміти цю тему, треба розглянути ще одне поняття з наукового побуту - "емоційна лабільність". Лабільність означає нестійкість емоцій, антонім лабільності - ригідність. Висока лабільність виявляється в частій зміні настроїв (від захвату - до розпачу) без відомих зовнішніх причин. Ригідність виражається в тому, що у дитини довго не міняється емоція після зміни стимулюючої ситуації [32, с. 27]. Шкала емоційної лабільності/ригідності - один з найважливіших показників емоційного розвитку дитини. Іншими словами, недостатня емоційна лабільність чи

яскраво виражена ригідність можуть свідчити про неблагополуччя психічного розвитку дитини.

Серед інших проявів емоційних розладів у дитинстві фахівці відзначають неадекватність і парадоксальність емоційних реакцій, їхня скороминущість, спонтанність. Сюди ж відносять і бурхливі емоційні реакції (бурхливі прояви невдоволення, примхливість).

Важливо помітити, що в чималому ступені емоції дитини - це наші власні емоції. З цих позицій доречно ще раз розглянути поняття "настрій".

Однорічна дитина має уже свій власний настрій, зв'язана з настроєм батьків дуже непрямим образом. Справа в тім, що внутрішнє життя маляти до цього віку вже досить багате, у більшості випадків гарний, стабільно позитивний настрій переважає над негативним.

На другому і третьому році життя виявляється нова немаловажна особливість. Настрій стає, з одного боку, більш стабільним, з іншого боку - більш хитливим. На перший погляд, взаємовиключна ситуація. На ділі вона досить просто з'ясовна: стабільність настрою, насамперед гарного, практично цілком обумовлена двома факторами: успішністю власної соціальної діяльності і позитивним відношенням до дитини навколишніх, насамперед близьких людей. Нестійкість настрою порозумівається яким-небудь неблагополуччям дитини: розвитком акцентуації, дефіцитом уваги, іноді фізичним нездужанням [32, с. 28].

Особливу роль у стабілізації настрою грає момент підкріплення емоційної реакції дією в залежності від сформованої ситуації. За відповіддю на питання: "Ти мене любиш?" - впливає поцілунок, за роздратуванням, викликаним витівкою, - ляпанець чи окрик. Ці емоційно пофарбовані й емоційно обумовлені дії відкладаються у свідомості дитини і надалі впливають не тільки на його мотивацію до дії чи вчинку, але і настрої у "передчутті" реакції значимих дорослих.

Крім цього, можна відзначити формуючий у дітей до трьох років "синдром заміщення" негативних емоцій. Він полягає в тому, що дитина мимоволі старається витиснути негативне емоційне переживання - знаходить для себе щось цікаве, переключається на улюблене заняття, просто "відключається" від емоційно некомфортної ситуації.

Можна ще сказати, що у дівчат до трьох років емоційне тло більш хитливе, чим у хлопчиків, однак після трьох років картина міняється з точністю до навпаки [32, с. 28]. Отже, вік один - три роки - один з найбільш активних періодів розвитку дитячих емоцій, а також зв'язаних з ними соціальних реакцій і різних проявів власних дій.

Негативним емоціям, як правило, приділяється трохи більша увага, чим позитивним. У силу їхнього деструктивного впливу на особистість людини, і особливо діти, їх аналізують більш детально. Посмішка - це, по суті, перший прояв дитячої емоції. Чим частіше посміхається дитина, тим вона стає м'якше, ніжніше і мудріше. Сміх як вираження радості відзначається трохи пізніше, саме після року.

Жодна дитяча посмішка не схожа на іншу. Мало того, що кожна дитина посміхається по-своєму. Посмішка, як і всі інші емоційні прояви, має свою динаміку. Вона може бути зв'язана з настроєм, із ситуацією, залежати від характеру. Для маленької дитини посмішка - це завжди однозначний показник гарного настрою, благополуччя, радісного відношення до світу і людей. Посміхаються діти щиро, маленькі (однорічні), як правило, довго, майже миттєво заливаються дзвінким сміхом. Діти (до трьох років) здатні самостійно диференціювати свою посмішку Трирічне маля може посміхатися задумливо, хитро, лукаво, відкрито, робко. Посмішка для нього - своєрідна пауза перед тим, як виявити свій настрій. Крім всього іншого, це ще і своєрідний спосіб передати інформацію. Зробивши що-небудь свідомо заборонене, дитина може підійти і хитро, ласкаво посміхнутися: мол, піді

подивися, тільки не дуже лайся, тому що я понарошку, просто зі мною треба пограти.

У дітей до трьох років практично ніколи не буває злих, мстивих посмішок. У більш старшому віці для спостережливого дорослого така посмішка буде серйозним показником неблагополуччя.

Нерідко посмішка на обличчі дитини з'являється мимоволі, у процесі заняття нею якою-небудь діяльністю. Однак не слід плутати дитячу серйозність із зосередженістю, що дуже властива захопленій якою-небудь дією дитині [32, с. 30].

Є в посмішці маленької дитини і ще одна зацікавлена деталь: частенько вона ховається в глибині очей і куточках губ, начебто тільки і чекає, щоб з'явитися на світло. Посміхається дитина завжди щиро, це її головна відмінність не тільки від дорослих, але і від дітей більш старшого віку. І ще: вона завжди з задоволенням посміхається у відповідь.

Коли сміється дитина? Коли їй добре, весело, коли вона зайнята, коли з нею грають. Особливість сміху дітей у віці до року (в однорічних це спостерігається значно рідше) є те, що вони можуть сміятися просто так, тобто їм практично не потрібний ніякий зовнішній стимул. Після року дитина відповідає сміхом на деякий імпульс ззовні. Щоб краще зрозуміти, про що мова йде, варто умовно розділити сміх по своїй природі на дві категорії. Перша категорія - це сміх як реакція на об'єкт: веселу картинку, "смішинку", жарт. Фактично це відображення у її свідомості елемента комічного. Такий сміх однаковий для дітей і дорослих. Друга категорія сміху - це, безумовно, те, чим володіють практично всі діти і що часто втрачається з віком. Це сміх на порожнім місці, заснований на уявлюваній ситуації, що уявляється. Це сміх від задоволення, вираження дитячої безпосередності й абсолютної життєрадісності. На відміну від посмішки, сміх - значно більш складна категорія. Умовно його можна розділити на три варіанти. Перший - фізіологічний сміх, неосмислений, він виявляється як

реакція на найпростіші зовнішні імпульси і залежить від успішності чи неуспішності будь-якої діяльності. У цьому змісті нема різниці в реакціях на вдало складену картинку чи на вдалу спробу зламати іграшку. Такий варіант сміху нерідко є серйозним критерієм для діагностики не тільки емоційної, але й інтелектуальної неповноцінності [32, с. 31].

Другий варіант сміху - довільний дитячий сміх, тобто сміх відбитий. Його може викликати і птах, що злітає, і стрибучий яскравий м'яч. Цей сміх - реакція на притягнуту увагу і у той же час показник розвитку: для дітей старше трьох років він не характерний.

Третя категорія сміху - сміх соціальний. Це саме той кінцевий продукт, що завершує цю стадію психоемоційного розвитку. Тут потрібно виділити рівні осмисленого і змістовного сміху, що свідчать вже не стільки про емоційну, скільки про фізіологічну зрілість.

Критерії "дитячого щастя". Посмішка і сміх - два основних "представники" зовнішніх виражень позитивних емоцій у дітей. Сюди можуть бути віднесені також відчуття задоволення і те, що ми називаємо "дитячим щастям" [16, с. 56].

У цьому полягає одна з найстрашніших таємниць дитинства. Дитина може бути щасливою всього одну мить, проте в неї надовго зберігається гарний настрій, а нещасливим може стати майже назавжди. Якщо розуміти під щастям щось, що викликає яскравий і глибокий спалах позитивних емоцій (від щасливого подиву до задоволення), то дійсно, зробити дитину щасливим не так і складно. Однак, як і всі емоційні стани в дитячому віці, дитяче щастя дуже швидко розпадається на якісь окремі складові.

У маленьких дітей є досить зацікавлена риса. На відміну від дорослих, вони не вміють бути щасливими довго чи занадто часто. По-справжньому це відчуття проявиться пізніше, але йти коренями буде все-таки в безхмарне дитинство.

Говорячи про позитивні емоції в ранньому дитячому віці, не можна не звернути увагу на ті з них, що називаються соціальними. Мова йде про позитивні відповідні емоційні реакції, почуття задоволеності і задоволення. Розвиток саме цих соціальних емоційних проявів буде певною мірою відбивати процес формування особистості дитини.

Описуючи позитивні дитячі емоції періоду раннього дитинства, не можна, зрозуміло, залишити без уваги прояву дитячої любові. Любов дитини зовсім відрізняється від того, що відчують дорослі люди, і навіть більш старші діти. Так, діти від року до трьох років проходять кілька стадій розвитку цього почуття: від фізіологічної прихильності до батьків, до самостійного прояву цього почуття і його свідомого вираження.

Очевидно, саме в цей період у свідомості дитини закладається перша установка, що визначає статус коханої людини. З одного боку, тут ще діє принцип: улюблений - значить корисний (тобто нагодує, одягне і т.п.), з іншого боку, уже виникає інтерес до людей взагалі, формуються основи симпатії-антипатії й емоційної прихильності. Варто сказати, що діти двох-трьох років надзвичайно чуйні, це ще порозумівається їх недостатньою соціальною автономністю, а також неусвідомленим, чи точніше, напівусвідомленим потягом до тепла, ласці, увазі, потребою в турботі і захисті. Малята, як і багато більш старші діти, взагалі надзвичайно вдячні істоти. Вони нерідко більш турботливі (зрозуміло, у рамках своїх можливостей) і значно більш чуйні, чим діти старшого віку. Ці риси, підтримані дорослими, можуть послужити відмінною базою для закладки в характері дитини і розвитку в майбутньому основних життєвих і сімейних цінностей.

Страх. Отже, у віці одного - трьох років зустрічається насамперед група "безглуздох" страхів. Дитина починає боятися килима, нових предметів, шуму дощу за вікном і виючого вітру, води в трубах, свого відображення в дзеркалі і т.п. З двох років відзначають страхи перед

відкритими і закритими дверима, деякими іграшками, персонажами казок.
[16, с. 56]

Іноді страхи зв'язуються з предметами меблів: диваном, кріслами і т.п. Зрозуміло, усі перераховані вище страхи зустрічаються не в кожній дитині і необов'язково приймають саме таку форму. Страх входить у групу негативних емоцій, факторів чи їх складових. Крім страху, до цієї групи можна віднести гнів, злість, образу, роздратування і сором.

Говорячи про дитячий страх як про емоційний комплекс, необхідно відзначити, що, крім природності, він дуже тісно зв'язаний з реакцією на нього близьких дитині людей. Логічно припустити, що раз є страх, є "об'єкт", то повинен бути і захист від цього страху. Таким захистом є дорослі люди. Дитині необхідно пояснити необґрунтованість її страхів, можливо, разом з нею зробити якісь дії, що допоможуть їй справитися з ними (наприклад, походити разом по килиму, підійти до дзеркала, виглянути за двері), але ні в якому разі не глузувати з причини страху, якою би безглуздою вона не була. Нерідко дитячі страхи викликані загальним невротичним станом дитини. У цьому випадку варто обов'язково проконсультуватися з фахівцем. Відрізнити емоційний страх від невротичного дуже нескладно. Природні страхи легко проходять, нерідко зникаючи так само раптово, як і з'явилися. Але є діти, що тримають цей страх у собі, не зважуючись поділитися їм з дорослими. У цьому випадку формується база для наступного неврозу: у дитині накопичується не усвідомлювана їм тривога, що неминуче породжує тривожність більш високого рівня, стаючи якістю характеру.

Особливе значення мають дві форми страху, що виявляються вперше у дітей у віці одного - трьох років, а надалі в тому чи іншому виді знаходячи відображення в більш старших дітей. Перший різновид - страх-ризик. В основі його - необхідність і бажання зробити визначену (нову) дію й одночасно страх цього нового. Зверніть увагу: на страх невдачі, але страх

самої дії. Саме це відбувається підсвідомо, коли дитина вчиться ходити, коли вперше виходить за межу вже освоєного простору. Фактично це - страх перед собою й у той же час бажання цей страх перебороти. Тому надзвичайно важливо, щоб при перших спробах рухатися самому дорослий не вів дитину за руку, але знаходився у полі зору дитини як об'єктивний захист.

Друга форма особливого дитячого страху зв'язана з цікавістю. Це змішане бажання пізнати невідоме й одночасно страх перед ним.

Ще в 1895 році вчений Стенлі Холл відзначав: "...дитя, випробуючи "моторошні почуття", що так ясно виражається на обличчі, у той же час з цікавістю заглядається на те, що збуджує в нього страх. Усе таємниче залучає дітей до себе: на їх обличчі написана напруга, їм і страшно, і в той же час приємно" [16, с. 57].

Гнів - надзвичайно яскрава, глибока, але досить швидко минаюча емоція. Завдяки швидкої переключаємості дитина легко "загорається", але так само легко і "остигає". Якщо розглядати почуття гніву поза соціальним контекстом, то мова йде не про що інше, як про сильне хвилювання, зв'язане з необхідністю почати негайну і, як правило, відповідну дію. У рамках же соціального контексту гнів - це прояв широкого спектра емоцій: від пасивного роздратування до обурення, злості, спалаху ненависті. У такий момент дитина воістину не відає, що діє. Справедливе, з позиції дитини, почуття (а в її очах гнів завжди справедливий) заслоняє собою увесь світ, і все емоційне життя [32, с. 39].

Тут слід зазначити, що гнів не завжди супроводжується мстивістю і злостивістю, хоча ці почуття і виникають у першу секунду. Основний рушійний гнів є, як правило, гостра образа, що, у свою чергу, може бути зв'язана з незадоволеним бажанням, невиправданим чеканням і вже згадуваною несправедливістю стосовно дитини.

Дуже складну форму в змісті емоційних наслідків являє собою гнів приниження і безсилля. Такий варіант гніву, на жаль, нерідко зустрічається у дітей трирічного віку в числі інших проявів "кризи негативації" (чи кризи трьох років). Складність цієї ситуації полягає, насамперед, у тім, що в дитини виникає і закріплюється образ невдачі, нездійсненої дії, а в зв'язку з цим виникають глибоке розчарування й емоційна пригніченість.

Всі діти, у тому числі і маленькі, надзвичайно чуттєві і ранимі. Саме ці дві риси, сполучаючись з бажанням виплеснути негативну енергію, що нагромадилася, народжують нерідко те, що називається істеричною реакцією. Це стан дуже близький до поняття "дитяча лють". Це, безумовно, емоційно неадекватна, але проте характерна реакція для дітей старше двох років. Взагалі після двох років настає визначений перелом і наступний період (до чотирьох з половиною років) характеризується деякою перевагою негативних емоційних реакцій над позитивними.

Сором - настає після проявів страху і гніву негативне переживання. У свій час В. Штерн, міркуючи про дитячий сором, розділяв його на індивідуальний і соціальний. Однак і в тому, і в іншому випадку під соромом розумілася особлива чутливість до чужої думки і його вираженню. Важливо пам'ятати, що саме в цій площині надалі буде лежати те, що називається самооцінкою і ступенем її адекватності [32, с. 40].

Найважливіша особливість дитячого сорому полягає в тому, що його як категорії просто не існує. Діти по природі своєї аж ніяк не соромливі в силу природності і значно меншої відірваності від природи, чим дорослі. Сором з'являється в ситуації несхвалення вчинку, що не вважається дитиною поганим. Але в силу абсолютної довіри до дорослих дитина викладається, випробує почуття провини - за все, що не подобається дорослим.

Звертаючи увагу дитини на те, як виглядають її вчинки в очах навколишніх, ми тим самим задаємо їй визначені рамки норм поведінки,

всередині яких і буде відбуватися її власний розвиток (у тому числі і моральний). Складність полягає в тому, що дитина не завжди розуміє, чому те, що вона робить, "недобре". Саме це нерозуміння народжує в неї реакцію протесту з досить яскравим емоційним спектром. Нерідко протест (мимовільний чи усвідомлений) закріплюється у свідомості дитини. У цьому випадку звертання до свідомості дитини (чи до її совісті) викликає стійке стереотипне роздратування. Не можна забувати і про дитячу сором'язливість - почутті, що супроводжує багато вчинків дитини певною мірою сором'язливість є першоосновою соціального сорому - відносини самої дитини до того, як реагують навколишні на її вчинки. Відношення це самостійне, не нав'язане, не принесене ззовні. Говорячи про сором і сором'язливість, варто пояснити, що діти у цих почуття нерідко сприймають як слабкість. Виникає гостре протиріччя між власним Я дитини як істоти індивідуальної і нормальної дитячої беззахисності. Саме цей внутрішній і ще не усвідомлений конфлікт і провокує негативні емоції дуже складного характеру.

Уразливість. Говорячи про негативні емоції, ми часто згадуємо слово "образа". Образа в розумінні дитини - це почуття практично універсальне. Воно містить у собі абсолютно весь спектр негативних емоцій, що дитина проектує на себе ("Я образився", "Мене скривдили", "Іди, мама, ти негарна, я на тебе образився" і т.п.). В усіх випадках дитина розглядає це явище з одного боку - зі свого власного. Сама вона ще не здатна аналізувати свої і чужі вчинки і не розуміє, що на неї теж можна образитися. До двох-трьох років дітей вже можна чітко розділити на уразливих і малообразливих. Уразливість залежить як від характеру відносин у родині (зокрема, відносини батьків до дитини), так і від власних вроджених задатків дитини.

Уразливість зовсім не синонім ранимості. Ранимість - це визначена психологічна тонкість, уразливості, тоді як уразливість у більшому ступені зв'язана з емоційною реакцією на незадоволене бажання [32, с. 41].

Антипатія. У ранньому дитячому віці це зовсім особливе відчуття, хоча б тому, що, як і симпатія, вона неусвідомлена.

До двох з половиною років настрої у дитини, як правило, стійко позитивний. Якщо під впливом негативного фактора він міняється, то відбувається це в досить бурхливій формі, помітної ззовні (у міміці і поведінці). Крім того, починають виявлятися агресивно спрямовані реакції. До відомого ступеня це ще і спроба витиснути щось, що дитину "не влаштовує". Але незважаючи на швидку зміну емоційних реакцій, "антипатичний" образ закріплюється у свідомості дитини ґрунтовно і на тривалий термін. Ця антипатія в чималому ступені може послужити однієї з причин виникнення дитячих страхів, тривожності і т.п.

Говорячи про тривожність, слід зазначити, що у дітей у віці одного - трьох років вона рідко зустрічається в чистому виді. Зовнішні вираження тривожності - занепокоєння, мовне і рухове порушення, бажання сховатися. Перераховані вище показники говорять про природну захисну реакцію, а не про якісь особливі, специфічні прояви дитячої психіки [32, с. 41].

Почуття провини - дуже гострий і досить складний емоційний комплекс. Уперше прояв цього почуття можна спостерігати в період між двома і трьома роками. У більшості випадків почуття провини виникає як реакція на імпульс ззовні і виходить від близьких дитини, тобто фактично створюється штучно.

Почуття провини істотно впливає на емоційний розвиток дитини, визначаючи в цьому віці співвідношення позитивних і негативних пофарбованих емоційних періодів. Почуття провини тісно зв'язано із самооцінкою: чим частіше дитині приходить переживати почуття провини, тим більше заниженої буде її самооцінка. Впевненість чи невпевненість дитини в собі залежить саме від впливу цих двох почуттів на її психіку.

Дитячі ревності, як і дорослі, виникають у людини в тому випадку, коли вона бачить, що її місце в душі улюбленого дорослого зайняте іншим. Щоб не виникло важкого почуття образи, дорослі своєю поведінкою повинні довести, що місце дитини ніким не зайняте. Разом з тим маляті варто пояснювати, що увага, спрямована на когось іншого (на щось інше), - це не ознака нелюбові до нього, а тимчасова необхідність, з яким проте прийдеться вважатися.

У число таких тимчасових необхідностей входять догляд за близьким родичем чи хворою твариною, та інші домашні справи. Правда, батькам варто враховувати, що подібні процедури треба проводити тоді, коли дитина зайнята своїми справами і не має потреби у матері. Що ж стосується старших (молодших) братів чи сестер, то вони також не можуть зайняти місце маляти - у кожного з них повинно бути своє місце [32, с. 42].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

Питання про роль батька у розвитку дитини, її вихованні і соціалізації, різні аспекти ролі батька мало вивчені, хоча є актуальними. Багато досліджень з цієї проблематики проводяться в Німеччині і США. Таким чином, у вітчизняній психології це - одна із самих неопрацьованих тем, американські дослідники орієнтовані на практику, дослідження носять прикладний характер і дозволяють відстежити багато закономірностей і особливостей феномена батьківства в сучасному суспільстві, німецькі дослідження більш фундаментальні, і орієнтовані як на практику, так і на теоретичне осмислення й обґрунтування практичних результатів дослідження і вивчення проблеми. Вивчення закордонної наукової літератури показує, що хоча дослідження батьківства проводяться в широкому спектрі як теоретичних, так і прикладних проблем, єдиної точки зору на даний феномен не існує. Батьківство досліджується як соціальна роль, статус, у рамках дослідження уявлень і стереотипів, у рамках гендерної психології, у рамках психології особистості, як фактор, що впливає на зміни особистості, особистісних характеристик, а також у рамках дитячої психології досліджується вплив батька на розвиток особистості дитини. Більшість вчених вважають і науково обґрунтовують факт, що принципової різниці між батьком і матір'ю в уході навіть за зовсім маленькими дітьми немає. Батько може робити це так само добре, як і мати, що доведено дослідженнями.

Після дитинства починається новий етап розвитку людини - раннє дитинство (від 1 року до 3 років). У ранньому віці дитина вже не безпомічна істота, вона надзвичайно активна у своїх діях і в прагненні до спілкування з дорослими. Численні дослідження показали, що трирічна дитина психологічно входить у світ постійних речей. Вона здатна до самообслуговування, вміє вступати у взаємини з оточуючими людьми. Вона

спілкується з дорослими і дітьми за допомогою мови, виконує елементарні правила поведінки. У відносинах з дорослими дитина виявляє виражену наслідуваність, що є найпростішою формою ідентифікації.

Коли ми торкнулися у роботі поняття вікової кризи, варто відзначити наступне. Справа в тім, що, на відміну від ряду наступних вікових криз, криза першого і третього років життя відрізняється великим обсягом емоційного навантаження, свого роду емоційним перенасиченням. Криза одного року в додатку до емоційного компонента являє собою "греблю, що прорвалася". Дитина в цьому віці надзвичайно активна, її позитивні емоційні реакції множаться. Відбувається знайомство зі світом, його дізнання і, природно, бурхлива радість, захват, подив, але в той же час і розчарування, образа. Поведінку в цьому віці можна визначити як бурхливу. "Тиха" дитина в один рік - скоріше виключення, чим правило. Для трьох років це визначення також застосовне, з єдиною різницею, що захватів тут уже значно менше, а засмучень і різноманітних негативних емоцій - більше. У той же час саме в три роки настає стан, який можна назвати емоційною зосередженістю. Дитина стає більш стриманою у своїх емоціях, найчастіше нагадуючи маленького дорослого. Саме в цей період виявляється деяка розважливість, статечність, поряд із дратівливістю і знаменитим "Я сам!". Те, що період одного - трьох років життя починається і закінчується емоційними піками, безумовно, підкреслює особливу значимість цього віку для повноцінного емоційного розвитку дитини. Емоційний розвиток дитини - тема непроста, дуже багатогранна і дотепер (незважаючи на сотні робіт) недостатньо досліджена. Як помітив В.В. Зеньковський "...навіть протягом першого року емоційне життя дитини дуже багате - майже всі емоції, хоча б у зародковій формі, уже доступні дитячій душі. Раннє дитинство є "золотим часом" для емоційного життя в нас". Вже на першому році життя дуже чітко просліджується основна закономірність дитячого емоційного розвитку. По-перше, всі емоції дитини недовговічні і дуже швидко замінюють один

одного; по-друге, усі вони надзвичайно глибокі і дуже щирі. З поступовим дорослішанням дитини від року до півтора, потім до двох, двох з половиною і трьом рокам відбувається і дозрівання її емоцій. Особливості батьківської ролі в родині і вихованні дітей визначаються такими факторами, як включеність у спільну діяльність з ним, відповідальність за матеріальне забезпечення й організацію освітньо-виховної сфери дитини. Психологами отримані дані, які свідчать про те, що у дітей, які ростуть без батька, одержують більший розвиток гуманітарні здібності. При порівнянні материнського і батьківського стилів виховання було доказано, що авторитарність батька робить на розумові характеристики дітей позитивний вплив, тоді як авторитарність матері - негативне. Багато дослідників підкреслюють виняткову важливість поведінки батьків у перші роки життя дитини для розвитку її самооцінки. Були виявлені, наприклад, такі факти, що впливають на формування позитивної самооцінки, теплі відносини, зацікавленість, турбота про дитину, вимогливість, демократизм у сімейних відносинах. Батьки, у яких встановилися міцні емоційні зв'язки з дітьми в ранньому віці, надалі виявляються більш чуйними до потреб, що змінюються, і цікавістю своїх доросліших дітей. Сини хочуть походити на тих батьків, з якими в них теплі, різнобічні взаємини. Таким чином, тепло, турбота батьків і їхня вимогливість, продиктовані любов'ю, повинні сприяти розвитку позитивної самооцінки, а холодні, ворожі відносини приводять до протилежного ефекту. Незважаючи на те, що практично всі батьки люблять своїх дітей, між ними існують розходження в тім, наскільки часто і відкрито вони виражають ці почуття і наскільки їм властиві холодність і ворожість. Для нашої культури нехарактерно зовнішній прояв любові, ніжності батька до дитини.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРЕМЕНТАЛЬНО – ПСИХОЛОГІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СПЕЦИФІКИ ЕМОЦІЙНО-ЧУТТЄВОГО ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКА З ДИТИНОЮ РАНЬОГО ВІКУ

2.1. Емоційний розвиток дитини в ранньому віці. Руйнування емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку

Однією з найважливіших умов, що забезпечують вплив батька на дитину, на їх майбутню взаємну прихильність є раніший початок їхнього спілкування.

Щоб батько все - таки був не при матері, а саме з дитиною, він повинен виявляти себе як батько. Маля пізнає світ і, у першу чергу, своїх батьків через тілесні відчуття. Тому їй дуже важлива фізична близькість батька, тобто іншого, не такого, як мати, людини, що теж любить, піклується, захищає й вчить. Якщо дитина не буде знати батькових рук, тіла, рухів, подиху, то на той час, коли вона почне спілкуватися словами й очима, батько буде здаватися їй майже незнайомим дорослим. Крім того, батько - перша людина, биття серця якого маля не чула. Між дитиною і чоловіком існує деяка дистанція, що дозволить дитині, коли прийде час, навчитися бути автономною. В ідеалі батьки являють собою пари, де мати уособлює дитинство - затишний і теплий світ, де завжди вгадуються, виповнюються всі бажання, де нічого не вимагають і завжди допоможуть. А батько - посланець іншого, дорослого світу, де кожна людина відповідає за себе, де є невідомість, ризик і успіх, де є любов, хоча вона і відрізняється від любові матері [11, с. 37].

Ідентифікація свого "Я" стосовно до тієї чи іншої статі - це соціально обумовлений процес, початкові стадії якого проходять у сімейному середовищі і майже цілком детерміновані образами своїх батьків і зразками

їхньої поведінки. В умовах повної родини, що надає вибір порожніх-рольових стереотипів, у нормі дитина орієнтується на поведінку батька. Можливо, це природно обумовлений процес, що характеризується перекрученим плином у випадку неповної родини.

У процесі формування такого образу можна виділити кілька стадій. Перша стадія приходить на період після кризи одного року (рік-півтора). На цьому етапі уявлення про себе не диференційовано, аморфно і розпливчасто. У дитини тільки закладаються знання про себе, відбувається фіксація у свідомості свого фізичного, що розвивається, образу, потім на цій базі стає можливим дізнаванням себе в дзеркалі і на фотографіях. Можливі прояви початкових уявлень про себе як про окремого і конкретного суб'єкта. Зокрема, у 50 % дітей фіксується почуття власності: "це моя іграшка"; у 20 % дітей відзначається порожня-рольова ідентифікація: "Я - хлопчик", "Я - дівчинка"; у 20 % мають знання про себе: "Я - гарний"; у 20 % виникає почуття емпатії [11, с. 37]. У цей період у дитини формується в цілому позитивне емоційне відношення до себе, самооцінка в цілому позитивна.

Надалі аж до кінця другого року уявлення про себе диференціюються й у багатьох дітей завершується фаза оформлення первинного образу "Я", тому що усі вони демонструють почуття власності стосовно іграшок. У 90 % дітей сформоване зорове уявлення про себе і вони безпомилково знаходять себе в дзеркалі і на фотографії. Менше число дітей, але все-таки досить велике (80 %), мають уже стійкі знання про себе як про хлопчиків і дівчаток [11, с. 38].

Наприкінці раннього дитинства практично всі діти мають початкові знання про себе як представника визначеної статі. Іншими словами, на підставі знань, одержуваних як за допомогою сприйняття, так і з використанням мови в ситуаціях спілкування з дорослими формуються уявлення про те, ким є кожна дитина.

До півтора-двох років дитина знає, хлопчик вона чи дівчинка, але не знає, чому це так. Потім відповідно до первинної ідентичності дитина порівнює себе з батьками і співвідносить себе з батьком своєї статі, починає імітувати його поведінку.

Спілкування з батьком - це особлива сфера соціального життя малечі. Дитина раннього віку з увагою й цікавістю ставиться до батька - прагнення розглянути партнера, послухати його, доторкнутися до нього, от що необхідно дитині. Дитина раннього віку емоційно відноситься до присутності батька - радіє тільки він з'явиться, із задоволенням спостерігає за ним, засмучується після його уходу: прагне залучити до себе його увагу, відповідає взаємністю на його звертання - посміхається у відповідь на його посмішку, бере запропоновану іграшку, відгукується на пропозицію пограти разом і т.п. Адже батько так рідко буває удома, ідучи рано на роботу і приходячи пізно, для дитини це цілий іспит відпустити свого "друга і співрозмовника".

Для дитини спілкування з батьком не менш важливо, чим з мамою. Якщо з матір'ю легше вирішувати насущні проблеми, зв'язані з їжею, сном, перевдяганням, і задовольняти потребу в ласці, то з батьком цікавіше досліджувати навколишній світ. Батько стає першим позитивним партнером у дослідницькій роботі. Він не тільки заохочує дитину до рішучих дій, забезпечуючи їхню безпеку, але і показує деякі прийоми у дослідженнях: піднімає на плечі, щоб побачити те, що не видно з землі чи з маминих рук, знайомить з інструментами і дає ними користуватися і навіть відразу побачити результат (прибити разом цвях і повісити на нього картину, полагодити табурет, накачати колесо і т.п.). Батько із задоволенням покаже, як рулити великою машиною, навчить не боятися тварин і комах, покатає на колесі огляду, пограє у футбол і зробить ще багато захоплюючих дій, до яких мама просто не додумається.

У період раннього віку як і раніше головною фігурою для дитини, що забезпечує її позитивний емоційний розвиток, є дорослий, котрий знаходиться поруч, підтримуючи і схвалюючи, допомагаючи освоювати навколишній світ і пізнавати самого себе. Дійсно, дитина росте, і її можливості стають усе більші. Їй дуже подобається освоювати світ самостійно, але не менш цікаво брати участь у спільній діяльності з батьком. Багато сучасних батьків розуміють, що основи взаєморозуміння з дитиною закладаються в перші роки, потім домогтися емоційного контакту буде набагато складніше.

Для дитини зараз будь-яка діяльність - гра, і в той же час будь-яка гра - це цілком серйозне заняття. Якщо дитині від одного року до двох років - вся ініціатива, безсумнівно, у дорослого. Він проговорює слова, виконує описані дії сам, здійснює спільні дії з дитиною, узявши її ручки у свої, виконуючи ті чи інші рухи, спонукаючи дитину до простих ігрових дій.

Коли дитина стає більш самостійною (після двох років), ініціативність дорослого поступово знижується, тому що дитина здатна виконувати вправу відображаючи, дивлячись на дорослого, як у дзеркало. Він може повторювати окремі знайомі слова, словосполучення, а іноді і договорювати цілі римовані фрази, початі дорослим [11, с. 39].

Щире переживання "разом" - це відчуття себе, що знаходиться у полі уваги прихильної до тебе людини, з яким є внутрішній контакт. Він припускає гарну чутливість партнерів і постійне взаємне настроювання один одного в поточній ситуації. Здатність до такого настроювання, називається психологами терміном "емпатією". Тому для дітей будь-якого віку бути разом з батьком - це завжди користатися можливістю доторкнутися друг до друга: пригорнутися, сісти на коліна, йти поруч, тримаючись за руки, полежати разом і (спробувати?) перед сном одержати традиційний поцілунок на ніч.

Повноцінне "разом" на рівні тілесного спілкування може бути короткостроковим за часом, але пам'ятатися довго. Іноді образ батька зберігається саме в пам'яті тіла дитини все її життя: як гарно було їхати на плечах батька, триматися за його міцну шию і дивитися на всіх зверху, відчуваючи його як надійну опору.

Недарма в багатьох родинах існують своєрідні ритуали прощання перед відходом на роботу, перед сном, коли включаються особливо цінні дитиною форми тілесного контакту з батьком.

Спочатку дитина вчиться глибокому контакту на емоційно-щиросердечному рівні, коли дорослий щось їй розповідає (набагато гірше - коли читає по книзі, адже книга - уже посередник). Потім виявляється, що можна пекти разом, що можна розмовляти про все, чим живе душу!

Можливо й об'єднання двох розумів у просторі інтелектуальної взаємодії. Спочатку це спільне спостереження-розглядання картинок у книзі, цікавих для дитини ситуацій на вулиці. Потім - відповіді на численні дитячі "чому?", пізнавальні розповіді, словесні й інтелектуальні ігри, серйозні розмови про те, як влаштований світ.

Дитина освоює предметний світ, але зробити це абсолютно самостійно не може. Мати і батько повинні добре розуміти, що їм у цьому освоєнні приділяється ключова роль.

Емоційні контакти з батьком дають дитині додаткові враження, стимулюють яскраві переживання, є полем діяльності для прояву власної ініціативи, дають можливість знайти і продемонструвати свої сили. Усе це сприяє розкриттю творчого початку і самобутності дитини раннього віку, а також формуванню в нього адекватного уявлення про себе. Встановлено, що стиль взаємодії батьків з маленькими дітьми відрізняється від материнського. Матері грають з дітьми в ніжні, спокійні, традиційні ігри ("Ладусі", "Сорока" і т.п.). Батьки влаштовують незвичайні, енергійні, непередбачені ігри, зв'язані з метушнею і плутаниною. Раптом

перетворюються в конячку юного принца (чи принцесу), чи в злого і жахливого Бармалея, якого потрібно перемогти, щоб він не з'їв "маленьких, дуже маленьких дітей"... У таких іграх дітям особливо подобаються прояв фізичної сили і стихійності. Крім того, вони формують швидку реакцію на можливу небезпеку, вміння приймати вірне рішення в складних ситуаціях; знімають нервову напругу, заряджають позитивними емоціями [11, с. 39].

Батько є для дитини важливою рольовою моделлю. Саме в спілкуванні з ним, наслідуючи йому, хлопчик вчиться бути чоловіком, здобуває типово чоловічі риси характеру. Кожен батько повинен завжди пам'ятати, що із самого раннього віку дитина буде наслідувати його в усьому, у самих незначних дріб'язках: у міміці, жестах, мові - і насамперед у відношенні до матері! Вплив батька робить дитину дисциплінованим, чесним, обов'язковим.

Любов батька дає дівчинці впевненість у своїй жіночій привабливості і чарівності. Щораз, підкреслюючи, що його "дочка красуня", батько формує в неї впевненість у собі (у позитивному змісті цього слова). Недостатня ж емоційна чуйність батьків породжує у дівчинки занепокоєння, нестійкість настрою і примхливість як засіб залучення уваги [11, с. 39].

Численні дослідження переконливо показали, що відсутність батька сполучена з поруч негативних наслідків для дитини. Так у дітей, які виростили без батька, особливо у хлопчиків, вище рівень тривожності, частіше зустрічаються невротичні симптоми; хлопчики в неповних родині частіше з трудом спілкуються з однолітками; відсутність чоловіка в будинку негативно позначається і на успішності, і на самоповазі дітей - знову ж особливо хлопчиків; вони гірше засвоюють чоловічі ролі і відповідний стиль поведінки, а тому часто перебільшують, гіпертрофують "маскулінність" своєї поведінки (брутальність, драчливість і т.п.) [54, с. 26].

Що і говорити, дані сумні. Але як вивчення хвороби не завжди дає ключ до видужання, так і дослідження бездоглядності недостатньо для

розуміння ролі батька у вихованні. Адже тут, крім відсутності батька, позначаються й інші фактори. По-перше, неповна родина часом випробує матеріальних труднощів. По-друге, у ній об'єктивно менші виховні можливості. По-третє, мати, позбавлена чоловічої підтримки, психологічно травмована, це відбивається і на її відношенні до дітей. Вимагаючи від дітей дисципліни, такі матері іноді більше піклуються про формальну слухняність і ввічливість, чим про емоційне благополуччя дитини. Буває, вони надмірно опікують дітей, особливо єдиних. Це легко зрозуміти: усі сили нерозтраченої жіночої любові переносяться на дитину, мати намагається відгородити від усіх небезпек - дійсних і уявлених. І хоча таке невротичне почуття здається безкорисливим і жертвеним, у дійсності воно егоїстично і негативно позначається на дитині. Надмірно опікувана, занянчена дитина нерідко виростає пасивною, млявою, фізично слабкою, або починає бунтувати. Як показують психологічні дослідження, крайня залежність від матері часто сполучається у підлітків з почуттям ворожості до неї: не дуже приємно вічно почувати себе маленьким і комусь бути приналежним.

Таким чином, уже проста наявність чоловіка в будинку - важливий фактор виховання. Незалежно від характеру батька (зрозуміло, у межах норми) його присутність як би вносить гармонію у сімейну структуру. У гарній благополучній родині дитяча увага може почасти заповнити відсутні батьку якості. Не випадково, наприклад, навіть дуже ліберальні батьки здаються підліткам більш строгими, чим матері.

Але батько - не просто символ, абстрактне втілення чоловічого початку. Його особисті якості, стиль його життя також сильно впливають на дітей. Психологічні дослідження показують, що сини холодних, відчужених батьків частіше бувають соромливі, тривожні, їхня поведінка більш антисоціальна. Навпроти, емоційна близькість з батьком позитивно відбивається на юнаках.

Звичайно думають, що батьківський вплив сильніше всього в

підлітковому віці. Психологічні дослідження показують: чим менша дитина в момент утрати батька, тим серйозніші і глибші наслідки такої втрати. Так, для підлітка ухор батька - велика психологічна драма, але він все-таки може заповнити дефіцит чоловічого початку спілкуванням з родичами, чи з однолітками. Маленька дитина (це стосується і хлопчиків, і дівчат) хоча і не усвідомлює ще своєї втрати, але при цьому не має можливості її заповнити. Навіть для раннього віку батько і мати, очевидно, не цілком взаємозамінні. Психолог М. Лем систематично спостерігав, як батьки грають, контактуючи з однорічними дітьми [54, с. 26]. Виявилось, що мати більше пестить дитину, грає в звичні для них ігри, розважає іграшками. Батько ж частіше втягує її в силові ігри, а також в ігри незвичайні, стихійно виникаючі, котрі особливо подобаються дітям. Різні і мотиви, по яких батьки беруть дитину на руки. Мати здебільшого робить це, доглядаючи за нею, намагаючись заспокоїти, обмежити активність. Батько ж бере дитину спеціально для гри чи тому, що саме вона цього просить.

Та й у старшому віці батьки більше заохочують самостійність, дослідницьку діяльність дитини, допомагають опанувати вміннями, навичками.

Роль батька особливо велика при вихованні хлопчика. Хоча сам по собі цей факт загальновідомий, пояснення його неоднозначне. Найпростіше послатися на розходження статевих ролей, заради засвоєння яких хлопчик повинний бути ближче з батьком, а дівчинка - з матір'ю. Але психологія цього процесу дуже складна. Засвоєння чоловічого стилю поведінки зовсім необов'язково зв'язано зі сприйняттям особистих якостей "моделі". Для формування чоловічого характеру потрібні особливі, додаткові зусилля, причому батьки приділяють цьому набагато більше уваги, чим матері, піклуючись, щоб хлопчик ріс сильним, сміливим, рішучим, відповідав ідеалу чоловіка. Однак справа не зводиться тільки до засвоєння чоловічої ролі.

Прийнято вважати, що батьки взагалі суворіші і вимогливіші до дітей, чим матері. Насправді ж це залежить від статі дитини. Чоловікам легше вдається домогтися дисципліни у хлопчиків, жінкам - у дівчинок, тоді як емоційну підтримку сини, навпроти, частіше знаходять у матері, а дочки - у батька. З цим, до речі, зв'язані і деякі сімейні конфлікти [54, с. 27].

Чоловіки, як правило, хочуть мати синів і приділяють їм, особливо первісткам, значно більше уваги і часу, чим донькам. Є дані, що однорічний син одержує від батька вдвічі більше уваги, чим донька того ж віку. Ніж далі, тим ще більш збільшується ця різниця, наводячи на думку, що батьки взагалі сильніше люблять синів, чим доньок. Але і конфліктів між батьком і сином набагато більше! Вислів "конфлікт батьків і дітей" має на увазі не тільки різницю віків і поколінь! У патріархальному суспільстві цей конфлікт мав соціальний сенс - бажання виростлого підлітка звільнитися з-під гнітючої влади батька, власника і розпорядника сімейної власності. Але є тут і психологічний ракурс. Бачивши в сина прямого продовжувача свого роду, а іноді і справи, батько суцільно і поруч зв'язує з ним доволіно ілюзорні чекання, хвилюючись за його невдачу як обман довіри. Чим більш владним і авторитетним є батько, тим суужніше йому визнавати право сина на власне незалежне життя, навіть якщо сам він у його віці надходив точно так. До доньок, з якими батьки не зв'язують таких надій, вони часто звертаються терпляче і поблажливіше. Отже, мова йде не про розходження сили батьківської і материнської любові до дітей, а про її якісну специфіку [54, с. 28].

Але батьківські почуття і батьківська роль самі вимагають визначеного виховання, навчання.

Суперечливість становлення чоловічого характеру - універсальне. Суворий антифемінізм, винятковість хлоп'ячих компаній - усе це, видимо, стихійний засіб, коли підліток хоче вирватися з фемінізуючого впливу родини, з материнської опіки. Протидіяти цій силі, що консолідує чоловічий

початок, важко, а інший раз і небезпечно. Про те, це не виключає можливості і необхідності рівнобіжного виховання у хлопчиків визначеної культури почуттів.

Сучасна психофізіологія переконливо довела: батьківські почуття відрізняються великою пластичністю. Вони набагато сильніше залежать саме від виховання, чим від щирого нахилу. Наприклад, сила емоційної прихильності матері до дитини залежить і від того, чи була ця дитина бажаною чи ні, наскільки тісним і тривалим є її контакт із немовлям; чим раніше і триваліше цей контакт, тим сильніше і материнське почуття, коли інстинкт підкріплюється досвідом і звичкою [54, с. 28].

Усе це вірно й у відношенні батьків. Коли народжується дитина, чоловік здобуває і багато неприємностей, зв'язаних з цим: додаткові матеріальні турботи, побутові обов'язки, начебто прання пелюшок, зменшення уваги з боку дружини, зайнятої малям, порушення сну плачем дитини і ніяких задовольень. Тому неправі матері, бабусі, тещі, що, вважаючи, що батьки не вміють доглядати за дітьми, цілком відстороняють їх від цього. Доведено, що чим раніш батько прилучається до догляду за дитиною, чим активніше буде він це робити, тим сильніше, глибше стають його батьківські почуття. Психологічно підготовлені батьки охоче любуються немовлятами, зазнають фізичної насолоди від дотику до них (правда, частіше це відбувається під час відсутності матері) і анітрошки не уступають матерям у мистецтві догляду за дитиною. Це і сприяє більш тісним емоційним зв'язком між батьком і дитиною. За даними одного дослідження, вже чотирьохнедільні діти реагували на батьків інакше, чим на сторонніх, навіть коли батьки не несли головної турботи по догляду. Ніж інтенсивніше батько звертається з дитиною, тим сильніше емоційний відгук останньої, а це, у свою чергу, будить у чоловіка дуже глибоку прихильність. Прихильність, що важлива не тільки для майбутніх відносин батька з дитиною, але і для самого чоловіка [54, с. 29]

2.2. Дослідження рівня емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку

З метою виявлення емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку був проведений констатувальний експеримент, в ході якого були використані наступні методики: Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, Тест-опитувальник задоволеності шлюбом, Тест-опитувальник "Який ви батько?", Тест-опитувальник "Який ваш стиль виховання?".

Описані методики призначені для обстеження випробуваних батьків у яких є діти (від року до трьох).

Дослідження проводилося в кілька етапів:

1. Підготовчий етап: бесіда з адміністрацією, психологом, батьками, підбір методик, формування вибірки.

2. Констатувальний експеримент: підготовка до діагностичного обстеження, обробка результатів, аналіз і обговорення результатів, опис психологічних особливостей особистості батьків.

3. Розробка і реалізація психокорекційної програми.

4. Результати формувального експерименту.

5. Оцінка ефективності корекційних заходів

На підготовчому етапі була проведена бесіда з директором підприємства, на базі якого було проведено дослідження, а також з психологом. Директор надав інформацію про сім'ї, у яких є діти віком від одного року до трьох.

Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю

Дж. Роттера

В основу визначення РСК особистості покладені 2 передумови:

1. Люди розрізняються між собою по тому, як і де вони локалізують контроль над значними для себе подіями. Можливі два полярних типа такої локалізації: екстернальний та інтернальний. У першому випадку людина думає, що події, які відбуваються з нею, є результатом дії зовнішніх сил, інших людей і т.п. У другому випадку людина інтерпретує значимі події як результат своєї власної діяльності. Будь-якій людині властива визначена позиція на континуумі, що простирається від екстернального до інтернального типу.

2. Локус контролю, характерний для індивіда, універсальний стосовно будь-яких типів подій і ситуацій, з якими йому приходится зіштовхуватися. Той самий тип контролю характеризує поведінку даної особистості у випадку невдач і в сфері досягнень, причому це в однаковій мірі стосується різних областей соціального життя.

Інструкція: "Вам буде запропоновано 44 твердження, що стосуються різних сторін життя і відносини до них. Оцініть, будь ласка, ступінь своєї згоди чи незгоди з приведеними твердженнями по 6-бальній шкалі: повна незгода -3,-2,-1 1,2,3 повна згода.

Іншими словами, поставте проти кожного твердження один з 6-ти запропонованих балів з відповідним знаком "+" (згода) чи "-" (незгода).

Обробка результатів тесту включає три етапи.

I етап: Підрахунок "сирих" (попередніх) балів по 7-ми шкалам за допомогою ключа (див. Додаток Л).

ПОКАЗНИКИ (ШКАЛИ):

1. Іо - шкала загальної інтернальності;
2. Ід - шкала інтернальності в області досягнень;
3. Ін - шкала інтернальності в області невдач;
4. Іс - шкала інтернальності в сімейних відносинах;
5. Ів - шкала інтернальності у виробничих відносинах;
6. Ім - шкала інтернальності в області міжособистісних відносин;

7. Із - шкала інтернальності у відношенні здоров'я і хвороби.

Підрахуйте суму Ваших балів по кожній з 7-ми шкал, при цьому питання, зазначені в стовбці "+", беруться зі знаком Вашого бала, а питання, зазначені в стовбці "-", змінюють знак Вашого бала на зворотний. Отже, Ви одержали 7 сум балів.

2 етап: Переклад "сирих" балів у стіни (стандартні оцінки). Стени представлені в 10-бальній шкалі і дають можливість порівнювати результати різних досліджень. Для перекладу "сирих" балів у стени (див. Додаток Л).

Аналіз результатів

Проаналізуйте кількісно і якісно Ваші показники РСК по 7-ми шкалах, порівнюючи свої результати (отриманий "профіль") з нормою. Відхилення вправо ($>5,5$ стенів) свідчить про інтернальний тип контролю (РСК) у відповідних ситуаціях. Відхилення уліво від норми ($<5,5$ стенів) свідчить про екстернальний тип РСК.

Опис оцінених шкал:

1. Шкала загальної інтернальності (Іо). Високий показник по цій шкалі відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значимими ситуаціями. Такі - люди вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, вони почувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому. Низький показник по шкалі (Іо) відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі люди не бачать зв'язки між своїми діями і значимими для них подіями життя, не вважають себе здатними контролювати цей зв'язок і думають, що більшість подій і вчинків є результатом дій інших людей.

2. Шкала інтернальності в області досягнень (Ід). Високі показники по цій шкалі відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями і ситуаціями. Такі люди вважають, що

вони самі домоглися всього того гарного, що було і є в їхньому житті і що вони здатні з успіхом переслідувати свою мету в майбутньому. Низькі показники по цій шкалі свідчать про те, що людина приписує свої успіхи, досягнення і радості зовнішнім обставинам - везінню, щасливій долі чи допомозі інших людей.

3. Шкала інтернальності в області невдач (Ін). Високі показники по цій шкалі говорять про розвите почуття суб'єктивного контролю стосовно негативних подій і ситуацій, що виявляються в схильності обвинувачувати самого себе в різноманітних неприємностях і стражданнях. Низькі показники (Ін) свідчать про те, що людина схильна приписувати відповідальність за подібні події іншим людям чи вважати ці події результатом невдачі.

4. Шкала інтернальності в сімейних відносинах (Іс). Високі показники означають, що людина вважає себе відповідальним за події, що відбуваються в її сімейному житті. Низькі - вказують на те, що суб'єкт вважає не себе, а своїх партнерів причиною значимих ситуацій, що виникають у його родині.

5. Шкала інтернальності в області виробничих відносин (Ів). Високий Ів свідчить про те, що людина вважає свої дії важливим фактором організації власної виробничої діяльності, у відносинах, що складаються, у колективі, у своєму просуванні і т.п. Низький (Ів) вказує на те, що людина схильна приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам - посібнику, товаришам по роботі, везінню - невдачі:

6. Шкала інтернальності в області міжособистісних відносин (Ім) Високий показник Ім свідчить про те, що людина вважає себе в силах контролювати свої формальні і неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію. Низький Ім, навпроти, вказує на те,

що людина не може активно формувати своє коло спілкування і схильна вважати свої міжособистісні відносини результатом активності партнерів.

7. Шкала інтернальності у відношенні здоров'я і хвороби (Із).

Високі показники Із свідчать про те, що людина вважає себе багато в чому відповідальною за своє здоров'я: якщо вона хвора, то обвинувачує в цьому самого себе і думає, що видужання багато в чому залежить від її дій. Людина з низьким Із вважає здоров'є і хворобу результатом случаю і сподівається на те, що видужання прийде в результаті дій інших людей, насамперед лікарів.

Дослідження самооцінок людей з різними типами суб'єктивного контролю показало, що люди з низьким РСК характеризують себе як егоїстичними, залежними, нерішучими, несправедливими, метушливими, ворожими, невпевненими, нещирими, несамостійними, дратівливими. Люди з високим РСК вважають себе добрими, незалежними, рішучими, справедливими, здатними, дружелюбними, чесними, самостійними, незворушними.

Таким чином, РСК зв'язаний з відчуттям людиною своєї сили, достоїнства, відповідальності за що відбувається, із самоповагою, соціальною зрілістю і самостійністю особистості [44, с. 506].

Тест-опитувальник задоволеності шлюбом

Тест-опитувальник задоволеності шлюбом (ПЗШ), розроблений В. В. Століним, Т. Л. Романовою, Г. П. Бутенко, призначений для експрес-діагностики ступеня задоволеності-незадоволеності шлюбом, а також ступеня узгодження-неузгодженості задоволеності шлюбом у тієї чи іншої соціальної групи [44, с. 515].

Опитувальник являє собою одномірну шкалу, що складається з 24 тверджень, що відносяться до різних сфер: сприйняття себе і партнера, думки, оцінки, установки і т.п. Кожному твердженню відповідають три варіанти відповіді: а) вірно, б) важко сказати, в) невірно.

Інструкція випробуваному: "Уважно читайте кожне твердження і вибирайте один із трьох пропонованих варіантів відповідей. Намагайтеся уникати проміжних відповідей типу "важко сказати", "важко відповісти" і т.п.

Ключ

1в, 2в, 3а, 4в, 5в, 6в, 7а, 8а, 9в, 10в, 11в, 12а, 13в, 14в, 15а, 16в, 17а, 18в, 19в, 20в, 21в, 22а, 23а, 24в.

Порядок підрахунку: якщо обраний випробуваними варіант відповіді (а, б чи в) збігається з приведеними в ключі, то нараховується 2 бали; якщо проміжний (б) - то 1 бал; за відповідь, що не збігається з приведеними, - 0 балів. Далі підраховується сумарний бал по усіх відповідях. Можливий діапазон тестового бала 0-48 балів. Високий бал говорить про задоволеність шлюбом.

Норми

Розходження між середніми для що розводяться і благополучних достовірні за критерієм Стьюдента ($t = 10,835$) на рівні значимості 0,01.

Довірчі інтервали з коефіцієнтом 0,95 для середніх сумарних балів рівні:

для тих що розводяться (20, 76; 23, 36);

для «благополучних» (30, 92; 33, 34).

За критерієм Фішера можна вважати рівними дисперсії обох вибірок з рівнем значимості 0,05.

Для практичного використання норм тесту ПЗШ зручно взяти цілочисленні значення - середніх дисперсій з їхніх довірчих інтервалів. Будемо вважати, що

$$x(n) = 32, \text{ а } x(p) = 22,$$

при цьому їх середні квадратичні відхилення рівні 8.

Тоді, з огляду на нормальність отриманих розподілів, можна побудувати зручну таблицю для проведення експрес-діагностики випробуваного по його сумарному балі.

Уся ось сумарних балів тесту розбивається на сім категорій:

0-16 балів - абсолютно неблагополучні,

17-22 бала - неблагополучні,

23-26 балів - скоріше неблагополучні,

27-28 балів - перехідні,

29-32 бала - скоріше благополучні,

33-38 балів - благополучні,

39-48 балів - абсолютно благополучні.

Тест-опитувальник «Який ви батько»?

Розуміння, терпіння і підтримка є немаловажними компонентами успішного спілкування. Як часто вони забуваються у відносинах із власною дитиною! Ми можемо бути дратівливими і несправедливими, надмірно строгими і неуважними. Повчання і докір - от найчастіше єдині інструменти батьківського виховання. Наш тест допоможе перевірити, наскільки ви гарний батько для своїх дітей. Ключ див. (додаток Н).

Інтерпретація:

- Від 0 до 30 балів. Ви просто байдужі і неуважні до дитини. Ви можете стати ніяким батьком. Я розумію, як багато бажань у нашому житті. І так багато болю, звичайно поверхневої, і лише хвилинами по-справжньому глибокої. Отож: ваша дитина - це ваша біль. Це ваша реальність, якою би вона не була. Це ваш обов'язок бути з нею поруч, підтримувати її і допомагати їй. Важливо не те, чи помиляєтеся ви у своїй поведінці чи зараз - треба просто вміти слухати своє серце. Спробуйте зробити це хоча б один раз - порожнечу можна перенести тільки спілкуючись з іншими. Постарайтеся краще піклуватися про дитину, адже вона усе розуміє, навіть якщо вам здається, що вона ще маленька. Дефіцит вашої уваги, зацікавленості може істотно відбитися на майбутніх шкільних успіхах вашого маляти, особливостях його характеру.

- Від 30 до 49 балів. Вам треба щось змінювати у власних поглядах на виховання. Не звинувачуєте в усьому відсутність часу, завантаженість роботою й втома. З тих пір, як у нас з'являється дитина, ми довідаємося в неї

себе, думаємо про неї, "читаємо" її реакції і думки - найчастіше після цього життя набуває нового сенсу. Постарайтеся відшукати в цьому багато позитивного, воно там обов'язково є. Велика частина нашого життя, вашого шляху - це навчання правильному вибору. Думайте про це час від часу.

- Від 50 до 56 балів. У вас нормальні взаємини з дитиною. Ви турботливий і уважний батько. Імовірно, ви і самі добре усвідомлюєте свої помилки і промахи. Ви, напевно, знаєте - мірою близьких відносин є те, наскільки вони надихають нас на інтелектуальний, емоційний і духовний ріст. Упевнено, що від спілкування з дитиною ви, по більшій частині, одержуєте тільки позитивні емоції. Сама інтуїція тихенько нашіптує істину, сподіваючись, що ви зможете розібратися і зрозуміти.

- Від 57 до 60 балів. Це здорово! Кращих відносин, чим у вас з вашою дитиною, не можна і придумати. Однак можна засумніватися у вашій щирості [56, с. 249].

Тест-опитувальник "Який ваш стиль виховання?"

Достоїнства й успіхи дитини, її промахи і помилки, її мотивація й адекватність - усе це багато в чому визначається тим стилем відносини, що чи вільно мимоволі нав'язують дитині його батьки. Основи людини закладаються від 0 до 5 років і виправити щось потім буває дуже складно - дитина просто не бачив нічого іншого. Ви гарний чи поганий батько - може бути ви про це догадуєтеся, напевно хтось говорив. Але це все слова і відчуття, що пора перевірити на практиці. Наш тест із повною впевненістю допоможе вам визначити, який стиль відносин і виховання переважає у вашій родині. Даний тест допоможе як людям, у яких діти вже є, так і тим, хто тільки планує їх завести. При відповідях на тестові питання представте, що вашому сьогоднішньому (майбутньому) дитині від 2 до 6 років - так ви точніше змоделюєте ситуацію. Ключ див. Додаток П.

Інтерпретація:

- Від 0 до 12 балів. Ваш стиль виховання можна назвати авторитарним. Швидше за все у вас навіть не стиль виховання, а муштра.

Тільки подумайте, чи можна свою дитину вважати солдатом? Людина, яку у дитинстві не цілували, якій не говорили, що її люблять, про яке не піклувалися ніжно і щиро, може стати досить збитковим членом суспільства. Ви усьому знаєте ціну, іноді навіть занадто і при нагоді бравіруєте цим; любите порядок, доводячи цю свою якість до загального приниження своїй волі - того ж чекаєте і від дитини. Вам хотілося б, щоб у своєму житті вона препомножила ваші досягнення й уникла ваших помилок. Тільки зрозумійте: її життя - це тільки її життя. І ваші нездійсненні мрії перетворюються в проєкції, з погляду яких ви й оцінюєте дитину, часом дуже неправильно. У будь-якій вихованні повинне бути 80% демократії і тільки 20% авторитаризму - у вас все навпаки, що позитивних результатів принести не може в принципі. Маля дійсно в перші свої роки мають потребує в постійному посібнику, але тільки не варто перестаратися по частині строгості - адже це дитина, що все почуває і розуміє, багато чого на рівні підсвідомості, але адже розуміє! Виявіть досить гнучкості в міру дорослішання дитини - сьогодні воно слухняна і демонструє деякі успіхи, хоча це коштує вам чималих сил і нервової енергії. Але якщо поступово не зм'якшувати виховних дій, то ваш авторитет згодом буде втрачений, хоча дитина і не знайде справжньої самостійності й ініціативності. Але ж їй має бути прожите власне життя, а не поліпшений варіант вашої. Почитайте обов'язково вікову психологію з цього приводу.

- Від 12 до 24 балів. Ваш стиль виховання можна назвати ліберально-попустительським. На перших роках життя дитини це абсолютно протипоказано в тій формі й у тім виді, у якому ви це рішуче практикуєте. Складається враження, що дитина вам не сильно цікава, або у вас її ще немає. У першому випадку все досить сумно, тому що закинуті діти, утім як і виховувані неправильно, - це загублені діти, з ними досить

складно буде і далі. Ви любите свою дитину, але у вас занадто багато своїх проблем, щоб усерйоз приймати ще і її проблеми. Але це неправильно і навіть шкідливо: її проблемами ви все рівно повинні

- Від 25 до 36 балів. У вашій родині прийнятий демократичний стиль виховання. Усе правильно - у будь-якому вихованні повинно бути 80% демократії і тільки 20% авторитаризму. Ви не просто любите свою дитину, але і поважаєте її особистість, що формується, сприяєте їй у саморозвитку й актуалізації. Правда про особистість у справжньому змісті говорити поки передчасно: дитині має бути ще багато чого довідатися й освоїти під вашим посібником. І цей посібник повинний бути ніжним і розуміючої, з урахуванням вікових проблем - почитайте обов'язково вікову психологію з цього приводу. Так що не переоцінюйте її можливостей, інакше є ризик скотитися до потурання [44, с. 259].

2.3. Психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту

Експериментальне дослідження проводилося на базі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. У дослідженні брали участь 10 чоловіків, маючих дітей у віці від одного до трьох років (ранній вік), 6 хлопчиків і 4 дівчинки. Експериментальний вплив здійснювався протягом одного місяця спеціально розробленим тренінговим курсом, спрямованим на покращення позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку. Застосовані методики: Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (див. табл. 2.1), Тест-опитувальник «Задоволеності шлюбом» (див. табл. 2.2), Тест-опитувальник «Який ви батько?» (див. табл. 2.3), Тест-опитувальник «Який ваш стиль виховання?» (див. табл. 2.4) і, крім того, бесіди.

Таблиця 2.1

**Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю
Дж. Роттера**

№ досліджуваного	ПОКАЗНИКИ (ШКАЛИ)						
	Іо	Ід	Ін	Іс	Ів	Ім	Із
1	7	6	9	8	9	6	7
2	5	6	5	9	6	6	8
3	4	4	5	4	4	5	6
4	3	4	6	4	4	3	5
5	2	4	5	3	5	4	5
6	4	4	6	2	2	5	6
7	6	6	5	8	5	9	8
8	4	3	7	4	4	3	7
9	4	4	7	3	2	3	8
10	3	4	5	4	3	3	9

У результаті аналізу отриманих даних (див. Додаток А), виявлено високий показник у 30 % по шкалі загальної інтернальності (Іо). Високий показник по цій шкалі відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значимими ситуаціями. Такі - люди вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, вони почувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому. Низький показник по шкалі (Іо), виявлено у 70 % опитуваних, він відповідає низькому рівню суб'єктивного контролю. Такі люди не бачать зв'язки між своїми діями і значимими для них подіями життя, не вважають себе здатними контролювати цей зв'язок і думають, що більшість подій і вчинків є результатом дій інших людей.

По шкалі інтернальності в області досягнень (Ід). 30 % високих показників по цій шкалі відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями і ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі домоглися всього того гарного, що було і є в їхньому житті і що вони здатні з успіхом переслідувати свою мету в майбутньому. 70 % низьких показників у опитуваних по цій шкалі свідчать про те, що людина приписує свої успіхи, досягнення і радості зовнішнім обставинам - везінню, щасливій долі чи допомозі інших людей.

Шкала інтернальності в області невдач (Ін) 100 % опитуваних. Високі показники по цій шкалі говорять про розвите почуття суб'єктивного контролю стосовно негативних подій і ситуацій, що виявляються в схильності обвинувачувати самого себе в різноманітних неприємностях і стражданнях.

Шкала інтернальності в сімейних відносинах (Іс). Високих показників було визначено у 30 %, та це означає, що людина вважає себе відповідальним за події, що відбуваються в її сімейному житті. 70 % низьких – вони вказують на те, що суб'єкт вважає не себе, а своїх партнерів причиною значимих ситуацій, що виникають у його родині.

Шкала інтернальності в області виробничих відносин (Ів). По цій шкалі високі показники у 40 % опитуваних, це свідчить про те, що людина вважає свої дії важливим фактором організації власної виробничої діяльності, у відносинах, що складаються, у колективі, у своєму просуванні і т.п. 60 % Низьких (Ів), які вказують на те, що людина схильна приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам - посібнику, товаришам по роботі, везінню – невдачі.

Шкала інтернальності в області міжособистісних відносин (Ім) 50 % високих показників у 50 % опитуваних, людина вважає себе в силах контролювати свої формальні і неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію. 50 % Низький Ім, навпроти, вказує

на те, що людина не може активно формувати своє коло спілкування і схильна вважати свої міжособистісні відносини результатом активності партнерів.

Шкала інтернальності у відношенні здоров'я і хвороби (Із). Високі показники у 100 % Із свідчать про те, що людина вважає себе багато в чому відповідальною за своє здоров'я: якщо вона хвора, то обвинувачує в цьому самого себе і думає, що видужання багато в чому залежить від її дій. Дослідження самооцінок людей з різними типами суб'єктивного контролю показало, що люди з низьким РСК характеризують себе як егоїстичними, залежними, нерішучими, несправедливими, метушливими, ворожими, невпевненими, нещирими, несамотійними, дратівливими. Люди з високим РСК вважають себе добрими, незалежними, рішучими, справедливими, здатними, дружелюбними, чесними, самотійними, незворушними.

Таким чином, РСК зв'язаний з відчуттям людиною своєї сили, достоїнства, відповідальності за що відбувається, із самоповагою, соціальною зрілістю і самотійністю особистості.

Таблиця 2.2

Тест-опитувальник задоволеності шлюбом

№ досліджуваного	Ступень задоволеності – незадоволеності шлюбом						
	Абсолютно неблагополучні	Неблагополучні	Скоріше неблагополучні	Перехідні	Скоріше благополучні	Благополучні	Абсолютно благополучні
1	-	-	-	-	-	37	-
2	-	-	-	-	-	35	-
3	-	19	-	-	-	-	-
4	-	-	-	28	-	-	-

5	-	18	-	-	-	-	-
6	-	18	-	-	-	-	-
7	-	-	-	-	-	34	-
8	-	-	-	27	-	-	-
9	-	-	-	-	30	-	-
10	-	22	-	-	-	-	-

У результаті аналізу отриманих даних (див. Додаток Б), діагностики ступеня задоволеності-незадоволеності шлюбом, а також ступеня узгодження-неузгодженості задоволеності шлюбом, було виявлено у 40 % опитуваних неблагополучний шлюб, 20 % - перехідний, 10 % - скоріше благополучний, та 30 % - благополучний шлюб.

Таблиця 2.3

Тест-опитувальник «Який ви батько?»

№ досліджуваного	ПОКАЗНИКИ			
	I.	II.	III.	IV.
1	-	-	-	57
2	-	-	-	58
3	-	43	-	-
4	-	33	-	-
5	29	-	-	-
6	28	-	-	-
7	-	-	-	57
8	-	42	-	-
9	-	41	-	-
10	30	-	-	-

У результаті аналізу отриманих даних (див. Додаток В) у 30 % переважає перший тип: опитувані цього типу просто байдужі і неухважні до дитини. Я розумію, як багато бажань у нашому житті. Важливо не те, чи помиляєтеся ви у своєму поведінці чи зараз - треба просто вміти слухати своє серце. Постарайтеся краще піклуватися про дитину, адже вона усе розуміє, навіть якщо вам здається, що вона ще маленька. Дефіцит вашої уваги, зацікавленості може істотно відбитися на майбутніх шкільних успіхах вашого маляти, особливостях його характеру. 40 % у другого типу: треба щось змінювати у власних поглядах на виховання. Не звинувачуйте в усьому відсутність часу, завантаженість роботою й втома. 30 % у четвертого типу: Кращих відносин, не можна і придумати. Однак можна засумніватися у вашій щирості.

Таблиця 2.4

Тест-опитувальник «Який ваш стиль виховання?»

№	Стилі виховання		
	Авторитарний	Ліберально-попустительський	Демократичний
1	-	-	35
2	-	-	32
3	12	-	-
4	8	-	-
5	-	20	-
6	-	22	-
7	-	-	30
8	-	18	-
9	10	-	-
10	-	22	-

У результаті аналізу отриманих даних (див. Додаток Г) у 30 % переважає стиль виховання авторитарній. Скоріш за все у вас даже не стиль виховання, а муштра. Тільки подумайте, чи можна свою дитину

вважати солдатом? Людина, яку у дитинстві не цілували, якій не говорили, що її люблять, про яку не піклувалися ніжно і щиро, може стати досить збитковим членом суспільства. Ви усьому знаєте ціну, іноді навіть занадто і при нагоді бравіруєте цим; любите порядок, доводячи свою якість до загального приниження своєї волі - того ж чекаєте і від дитини. Вам хотілося б, щоб у своєму житті вона помножила ваші досягнення й уникла ваших помилок. Тільки зрозумійте: її життя - це тільки її життя. І ваші нездійсненні мрії перетворюються в проєкції, з погляду яких ви й оцінюєте дитину, часом дуже неправильно. У будь-якому вихованні повинно бути 80% демократії і тільки 20% авторитаризму - у вас усе навпаки, що позитивних результатів принести не може в принципі. Маля дійсно в перші свої роки має потребу в постійному посібнику, але тільки не варто перестаратися по частині строгості - адже це дитина, що усе відчуває і розуміє, багато чого на рівні підсвідомості, але ж розуміє! Виявить досить гнучкості в міру дорослішання дитини - сьогодні вона слухняна і демонструє деякі успіхи, хоча це і коштує вам чималих сил і нервової енергії. Але якщо поступово не зм'якшувати виховних дій, то ваш авторитет згодом буде втрачений, хоча дитина і не знайде справжньої самостійності й ініціативності. Але ж їй треба прожити власне життя, а не поліпшений варіант вашої. Почитайте обов'язково вікову психологію з цього приводу.

У 40 % ліберально-попустительський стиль виховання. На перших роках життя дитині це абсолютно протипоказано в тій формі й у тім виді, у якому ви це рішуче практикуєте. Складається враження, що дитина вам не сильно цікава, або у вас її ще немає. У першому випадку все досить сумно, тому що закинуті діти, утім як і виховані неправильно, - це загублені діти, з ними досить складно буде і далі. Ви любите свою дитину, але у вас занадто багато своїх проблем, щоб усерйоз приймати ще і її проблеми. Але це неправильно і навіть шкідливо: її проблемами ви все рівно повинні займатися, як би це не було важко - усе-таки ваша дитина. Замислитися, чи

досить уваги ви приділяєте вихованню? Адже далеко не з усіма своїми турботами дитина може справитися сама, їй дуже необхідна ваша допомога, розуміння і підтримка. Якщо є коливання, то постарайтеся зрозуміти, яким же ви все-таки хочете бачити свою дитину і домагайтеся цього послідовно, інакше ніяка сама блага мета не буде досягнута.

30 % мають демократичний стиль виховання. Усе правильно - у будь-якій вихованні повинно бути 80% демократії і тільки 20% авторитаризму. Ви не просто любите свою дитину, але і поважаєте її особистість, що формується, сприяєте їй у саморозвитку й актуалізації. Правда про особистість у справжньому змісті говорити поки передчасно: дитині має бути ще багато чого довідатися й освоїти під вашим посібником.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Однією з найважливіших умов, що забезпечують вплив батька на дитину, на їх майбутню взаємну прихильність є раніший початок їхнього спілкування. Спілкування з батьком - це особлива сфера соціального життя малечі. Дитина раннього віку з увагою й цікавістю до батька - прагнення розглянути партнера, послухати його, доторкнутися до нього, от що необхідно дитині. Дитина раннього віку емоційно відноситься до присутності батька - радіє тільки він з'явиться, із задоволенням спостерігає за ним, засмучується після його уходу: прагне залучити до себе його увагу, відповідає взаємністю на його звертання - посміхається у відповідь на його посмішку, бере запропоновану іграшку, відгукується на пропозицію пограти разом. Батько стає першим позитивним партнером у дослідницькій роботі. Емоційні контакти з батьком дають дитині додаткові враження, стимулюють яскраві переживання, є полем діяльності для прояву власної ініціативи, дають можливість знайти і продемонструвати свої сили. Усе це сприяє розкриттю творчого початку і самобутності дитини раннього віку, а також формуванню в неї адекватного уявлення про себе.

Численні дослідження переконливо показали, що відсутність батька сполучена з поруч негативних наслідків для дитини. Так у дітей, які виростили без батька, особливо у хлопчиків, вище рівень тривожності, частіше зустрічаються невротичні симптоми; хлопчики в неповних родині частіше з трудом спілкуються з однолітками; відсутність чоловіка в будинку негативно позначається і на успішності, і на самоповазі дітей - знову ж особливо хлопчиків; вони гірше засвоюють чоловічі ролі і відповідний стиль поведінки, а тому часто перебільшують, гіпертрофікують "маскулінність" своєї поведінки (брутальність, драчливість тощо).

Експериментальне дослідження проводилося на базі Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. У

дослідженні брали участь 10 чоловіків, що мають дітей у віці від одного до трьох років (ранній вік), 6 хлопчиків і 4 дівчинки. Експериментальний вплив складав проходження протягом одного місяця спеціально розробленого тренінгового курсу, спрямованого на покращення позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку. Застосовані методики: Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, Тест-опитувальник "Задоволеності шлюбом", Тест-опитувальник "Який ви батько?", Тест-опитувальник "Який ваш стиль виховання?" і, крім того, бесіди. Описані методики призначені для обстеження випробуваних батьків у яких є діти (від року до трьох).

Провівши експериментальне дослідження одержано низькі показники по вище зазначених методиках, що дало можливість надалі провести програму психокорекційних групових занять для дітей і батьків "Незвичайна подорож".

РОЗДІЛ 3. ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ЕМОЦІЙНО-ЧУТТЄВОГО ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКА З ДИТИНОЮ РАНЬОГО ВІКУ

3.1. Процедура психокорекційної роботи для дітей та батьків

З метою формування позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку була проведена наступна психокорекційна робота.

Психокорекційна програма розроблялася на основі робіт наступних авторів: І. В. Дубровіной, Р. В. Овчаровой, В. В. Петрусінського, К. Рудестама, Л. М. Семенюка [37, с. 80].

Розробка програми корекції проводилася в кілька етапів:

Просвітницький етап – проведення бесід з батьками, читання лекцій. Наступний етап – добір корекційної програми, ігор, вправ на формування позитивних емоційних відносин батьків і дітей раннього століття. Структура занять:

Усі заняття мають однакову структуру, при цьому, можливо, змінювати окремі його компоненти, виходячи з більш конкретних цілей, задач кожного заняття. У загальному виді заняття складаються з:

- 1.Ритуалу вітання, ритуалу прощання;
- 2.Бесід, лекцій, дискусій;
- 3.Проведення комунікативних ігор, ігор для тренування психічних процесів;
- 4.Колективного і вільного малювання;
- 5.Психотехнічних вправ, етюдів на відпрацьовування почуттів, емоцій, етюдів для відпрацьовування еталонів поведінки в різних ситуаціях;
- 6.Рухливих ігор і динамічної релаксації, дихальні вправи, медитацій;
- 7.Прослуховування психотерапевтичних історій з наступним

обговоренням і вільним малюванням;

У структурі заняття чергуються модулі напруги і розслаблення; спільної й індивідуальної роботи; їх чергування створює додаткові умови для зняття емоційної і м'язової напруги, сприяють відпочинку і розслабленню.

Необхідні матеріалу: магнітофон; касети з записом музики для медитації і релаксації; папір для малювання, ластики, ручки, кольорові олівці.

Критерієм ефективності роботи є розвиток індивідуальних особистісних якостей батька і дитини, розкриття їх творчих ресурсів, гармонізація внутрішнього світу, адекватність і гнучкість самооцінки батька, позитивна динаміка поведінкових проявів, зняття рівня тривожності, емоційної напруги [37, с. 81].

Організація тренінгу:

- кількість учасників – 20 чоловік, 10 батьків та 10 дітей;
- вік учасників: батькі - від 19 до 43 років та діти - від 1 року до 3 роцків;
- тренінг проводиться 9 днів;
- тривалість 1 тренінгового дня - 2 години;
- загальна кількість занять – 11.

"НЕЗВИЧАЙНА ПОДОРОЖ"

ЗАНЯТТЯ № 1

"ОСТРІВ ЗНАЙОМСТВ"

Мета: знайомство, згуртованість колективу, анонс занять.

1. Вітання

Ведучий. Здрастуйте! Сьогодні ми зібралися для того, щоб спробувати разом позбутися від своїх неприємностей, стати краще, терпляче, навчитися відноситися друг до друга з розумінням і повагою.

Хто соромливий і нерішучий, після наших занять нехай стане сміливим і відважним, хто не може і хвилини усидіти на місці, нехай стане спокійним і зосередженим. Нехай пройдуть ваші тривоги - ми будемо разом поліпшувати себе і досягнемо цього!

Нашу подорож - назвемо її так - буде довга. Протягом декількох тижнів по суботах ми будемо зустрічатися. Ми побуваємо на "Острові знайомств", у "Ущелину страхів", на "Материку Конфліктів і Сварок", відвідаємо "Острів забутих відчуттів" і прибудемо в щасливу країну - "Країну взаєморозуміння" (див. Додаток М).

Хочете подорожувати всі разом? Чого нам для цього не вистачає? Звичайно, екіпажа! Спочатку ми підберемо наш екіпаж, тобто познайомимося!

2. Вправа "Ім'я"

Мета: представитися, розбудити інтерес до себе.

Інструкція: "Назвіть своє ім'я і розповісти, що воно позначає".

Коментарі: значення імені будить інтерес і вже створює представлення про людину.

3. Вправа "Свати"

Мета: акцентувати позитивні якості учасників групи.

Інструкція: "Ми усі сюди прийшли зі своїм характером, якостями. Зараз батьки будуть розповідати про своїх дітей - назвуть 3 основних гарні якості, і діти теж скажуть про батьків".

Коментарі: ведучим звернути увагу на тих учасників, у яких виникли труднощі при виконанні завдання.

4. Вправа "Сніжний кому"

Мета: запам'ятати учасників групи по іменах.

Інструкція: "Ми довідалися імена членів екіпажа, спробуємо тепер їх назвати. Називаємо по черзі імена усіх, хто сидить перед вами, а потім - своє".

Коментарі: при виконанні можна використовувати м'яч.

5. Вправа "Алфавіт"

Мета: зняття емоційної напруги, активізація внутрігрупової взаємодії.

Інструкція: "Зараз встаньте, будь ласка, і по моїй команді вишикуйтеся за абеткою (по імені). Запам'ятаєте дуже важливе правило: "Називай друга по імені, і він буде відноситися до тебе так само".

Коментарі: можна використовувати різні варіанти ранжирування, звертаючи увагу на пасивних учасників.

6. Вправа "Самий..."

Мета: зближення учасників.

Інструкція: "Учасник, кидаючи м'яч іншому, називає його по імені, продовжуючи фразу "Вася, ти самий... (сміливий і т.п.)".

7. Вправа "Екіпаж"

Мета: орієнтувати учасників на групову взаємодію, діагностика.

Інструкція: "Команда познайомилася. Вибираємо капітана. Тепер пора побудувати красивий великий корабель, на якому ми попливемо. Вибудовуємо стільці у формі човна, на одну родину - одне весло. Вибираємо кермового. Корабель попливе, якщо усі будуть працювати в такт".

Коментарі: ведучі тільки спостерігають за роботою.

8. Завдання "Закони екіпажа"

Ціль: розробка правил роботи в групі.

Інструкція: "Ми - один екіпаж, і нам потрібно домовитися, як ми будемо спілкуватися один з одним". Коментарі: ведучим спостерігати за активністю і підключати до обговорення пасивних.

9. Вправа-сценка "Ліс"

Мета: діагностика поведінкових стереотипів батьків, психотерапевтичний вплив на дітей, що мають страхи, навчання дітей адекватним способам поведінки.

Інструкція: "От перша стоянка нашого корабля. Ми зупинилися на незаселеному острові. Усі діти зібралися і пішли далеко на острів. Батьки гуляють, сидять у своїх каютах. А діти заблудилися. Що будете робити, діти? А батьки?"

Рефлексія: хто що почував при програванні сценки; збір пропозицій про те, як потрібно поводитися в схожій ситуації.

Коментарі: обов'язковий зворотний зв'язок від дітей, що мають негативний досвід переживань у ситуації, коли їх втрачали.

10. Вправа-сценка "Пожежа"

Мета: діагностика поведінкових стереотипів батьків, психотерапевтичний вплив на дітей, що мають страхи, навчання дітей адекватним способам поведінки.

Інструкція: "Тільки прийшли - виникла пожежа в одній каюті. Там одні діти - що будете робити?".

Рефлексія: хто що почував при програванні сценки; збір пропозицій про те, як потрібно поводитися в схожій ситуації.

11. Слово капітану

Мета: підвищення самооцінки, навчання навичкам самоконтролю, прищеплювання почуття відповідальності.

Коментар: капітан має право заохотити трьома жетонами трьох що відрізнялися, на його думку, членів команди, аргументуючи свій вибір.

12. Рефлексія заняття

Що запам'яталося? Який настрій?

ЗАНЯТТЯ № 2

"АРХІПЕЛАГ ЗАСОБУ СПІЛКУВАННЯ"

Мета: розширення арсеналу засобів спілкування, наробіток навичок соціальної взаємодії, корекція особистісних проблем.

1. Вітання

Мета: емоційний настрій на роботу, навчання вербальним невербальним способам вітання.

Інструкція: "Екіпаж зібрався після довгої розлуки. Давайте повчимося здороватися, тобто бажати один одному здоров'я. Я зараз вам покаджу, як здороваються деякі люди, і ми виберемо те, що підходить кожному з нас. (2-3 негативних приклада і позитивний - за руку, дивимося в очі). Привітаємося так. Хто самий відважний?"

Інструкція: "Екіпаж зібрався після довгої розлуки. Давайте повчимося здороватися, тобто бажати один одному здоров'я. Я зараз вам покажу, як вітаються деякі люди, і ми виберемо те, що підходить кожному з нас. (2-3 негативних приклада і позитивний - за руку, дивимося в очі.) Привітаємося так. Хто самий відважний?"

2. Вибір капітана

(Див. заняття № 1.)

3. Завдання "Мімічна гімнастика"

Мета: знайомство з мімікою як одним зі способів невербального спілкування.

Інструкція: "Сьогодні наша подорож продовжується, і ми попадаємо за границю. Ми не знаємо чужої мови, але нам якось треба зрозуміти іноземців.

Дивимося на вираження обличчя на малюнках (веселе, смутне, хмуре, зле). Робимо мімічну гімнастику:

1. Зморщити чоло, підняти брови (подивитися). Розслабитися.
2. Зрушити брови, насупитися (серджуся). Розслабитися.
3. Розширити ока, відкрити рот, руки стиснуті в кулачки (страх, жах).

Розслабитися.

4. Розслабити віка, чоло, щоки (лінь). Розслабитися.
5. Розширити ніздрі, зморщити ніс (бридливість). Розслабитися.

6. Зжати губи, прищупити ока, зморщити ніс (презирство).
Розслабитися.

7. Посміхнутися, підморгнути (мені весело, от я який!).

А зараз покажемо мімікою щось, інші відгадають. Якщо ми зустрінемо іноземця, то по його міміці ми зрозуміємо його настрій".

4. Мініатюра "Жести"

Мета: знайомство з жестами як одним зі способів невербального спілкування.

Інструкція: "Покажіть жести, що ви уже використовуєте на уроках. Як можна привітатися, попрощатися, покликати, попросити грошей, виразити подив і т.д.

Покажіть, як люблячі мами притискають дітей до себе, що як образилися мами відштовхують? Що приємніше?

Жестами і мімікою можна показати свої почуття і зрозуміти іншої людини".

5. Завдання "Ці різні слова"

Мета: знайомство зі словами як одним зі способів спілкування.

Інструкція: "Словом можна багато чого зробити. Що? (Відповіді дітей.) Назвіть слова, якими можна запросити, прогнати, засмутити, зігріти, скривдити, похвалити".

Рефлексія: які слова чути приємно, а які немає?

6. Психологічні етюди

Мета: закріплення невербальних і вербальних способів спілкування.

Інструкція: "Давайте пограємо в гру "Тихіше, Танечка, не плач". Хто хоче приймати участь?" Учасники грають етюд - дівчинка упала і розбила коліно, їй боляче, потрібно підійти і заспокоїти по черзі.

Коментарі: етюди пропонуються ведучими чи учасниками.

7. Слово капітану

(Див. заняття № 1.)

8. Ритуал прощання

Мета: підняти емоційний настрій групи, створити позитивний стереотип прощання з учасниками, закріпити невербальні способи спілкування.

Інструкція: "Подаруєте подарунок сидячому ліворуч. Покажіть його, використовуючи тільки міміку і жести. Подарунок, що одержав, дякує, також використовуючи тільки міміку і жести".

9. Рефлексія заняття

10. Домашнє завдання

За допомогою міміки і жестів показати кожне слово у відомому вірші.

ЗАНЯТТЯ № 3 "ЧАРІВНИЙ ОСТРІВ"

Мета: поліпшення взаємин дорослих і дітей. Розкриття світу емоцій і способи їхнього вираження.

1. Вітання

Ведучий. Сьогодні ми приплили на чарівний острів чудес, де ми чекають незвичайні перетворення, де ми зможемо читати думки на відстані, вивчимо багато різних ігор і одержимо подарунки.

2. Вибір капітана

3. Вправа "Ланцюжок"

Мета: зімкнення учасників.

Інструкція: "Виходимо на берег. Потрібно пройти в центр острова, де відбуваються чудеса. Але для цього треба міцно взятися за руки, вишикуватися в ланцюжок, йти тихо, слухаючи ведучого і повторюючи всієї його дії. Інакше ви можете потонути в чи болоті потрапити в пащу хижака (ведучий "прокладає" шлях через різні перешкоди). Сідаємо".

4. Вправа "Пантоміма"

Мета: закріплення невербальних способів спілкування.

Інструкція: "Покажіть, що ще ви зустріли на шляху?" Ведучий шепотить на вушко, а дитина показує (літак, телефон, квітка, м'яч, дзеркало, дзвіночок, праска, шлагбаум, пральна машина.) Інші відгадують.

5. Вправа "Оркестр"

Мета: емоційне і тілесне зближення батьків і дітей.

Інструкція: "Ви бачите незвичайний оркестр. Батько грає на своїй дитині, а дитина зображує звуки інструмента. Інші відгадують. Працює завіса".

Коментар: можна "обмінятися" дітьми.

6. Вправа "Німий театр"

Мета: створення умов для прояву вольових якостей, самоконтролю; відпрацьовування невербальних способів спілкування.

Інструкція: "Покажіть виучений вірш без слів".

Рефлексія.

7. Вправа "Ясновидці"

Мета: учити батька і дитину розуміти один одного без допомоги слів.

Інструкція: На табличках написані словосполучення (кислий лимон, солодкий чай, гірка цибуля, смутний П'єро, смішний Буратіно, хитра баба Шапокляк, смішний клоун, бездомний щеня). Усі читають. Далі вправа виконується в парах. Ведучий пропонує батьку закрити ока і представити образ обраного чи предмета персонажа, подати свої руки долонями нагору дитині. Дитина відгадує по очах батьків. Потім міняються.

Рефлексія: що допомогло передати інформацію, які були труднощі?

8. Завдання: навчити рухливої гри

Мета: зняття емоційної і м'язової напруги, зімкнення групи.

Інструкція: "Зараз кожний з нас перетворюється у вчителя і навчає своїй грі".

9. Слово капітану

10. Ритуал прощання**11. Рефлексія заняття****12. Домашнє завдання**

Намалювати дуже страшну маску.

ЗАНЯТТЯ № 4-5**"УЩЕЛИНА СТРАХІВ"**

Мета: навчитися вербально виражати свої почуття; психотерапевтичний вплив на різні види страхів.

1. Вітання

Ведучий. Сьогодні на нашому кораблі случилася страшна подія. Ми потрапили в мертву зону, який усі моряки дуже бояться. Наш корабель збився з курсу, і нам мають бути важкі іспити.

2. Вибір капітана**3. Вправа "Маленька примара"**

Інструкція: "Уявіть собі, що ви - маленькі і великі примари. Вам захотілося небагато похуліганити і злегка налякати один одного. По моїй бавовні ви будете робити руками от такий рух (піднімаємо зігнуті в ліктях руки, пальці розімкнені) і вимовляти страшним голосом звук "У". Але помнете, що ми добрі примари і хочемо тільки злегка пожартувати".

4. Вправа "Маски"

Інструкція: "Ми бачимо страшних чудовиськ (намальовані маски). Вони лякають батьків і дітей. Що робимо ми:

- 1) лякаємо маску,
- 2) глузуємо з неї,
- 3) шкодуємо,
- 4) піддобримо,
- 5) порадимо стати інший,
- 6) похвалимо.

(Діти відповідають.)

Страшних чудовиськ ми перемогли. Ура!"

5. Вправа "Гори і прірви"

Інструкція: "Але от перед нами гори і прірви". Стільці - це гори, по яких потрібно пройти з закритими очима. Батьки підстраховують.

Коментарі: після проходження усі ляскають у долоні.

6. Завдання "Важкі іспити"

Інструкція: "Іспит № 1 - "Петушки": на одній нозі витиснути з кола суперника. Іспит № 2 - "Хто кого переборє" (армреслінг). Іспит № 3 - "Моди" (показати моделі).

Коментарі: моделей можуть показати соромливі учасники.

7. Гра "Жмурки"

Інструкція: "Усі встають у коло, що веде закривають ока. Учасники міняються місцями, а ведучий за допомогою доторкань до них повинний довідатися, хто це".

8. Вправа "Торт"

Мета: емоційно-тілесне зближення.

Інструкція: "Давайте спечемо торт. Кожний з нас буде якимсь компонентом". Ведучий пропонує ролі (борошно, цукор і т.п.), читає рецепт, а учасники "перемішуються".

Коментарі: батьки активно приймають участь.

9. Завдання "Намалюй свій стан"

Інструкція: "Намалюйте те, що вам хочеться".

Рефлексія.

Коментарі: тематика малюнків може бути різної.

10. Рефлексія заняття

"Ми вибралися з ущелини страхів. Ми зрозуміли - що? (Діти відповідають.) Ми можемо справитися. Ми сильні, хоробрі, ми можемо себе захистити!"

Коментарі: ведучі наголошують на позитивних моментах для кожного учасника.

11. Слово капітану

12. Ритуал прощання

Коментарі до заняття: практично усі вправи і заняття мають виражену спрямованість і об'єднані загальною метою, викладеної на початку конспекту заняття.

ЗАНЯТТЯ № 6

"МАТЕРИК КОНФЛІКТІВ І СВАРОК"

Мета: навчання вираженню негативних почуттів соціально прийнятними способами, з'ясування причин конфліктів, навчання конструктивним способам дозволу конфлікту.

1. Вітання, вибір капітана

Ведучий. "Сьогодні ми знову вибрали нелегкий маршрут - ми знаходимося на материку Сварок і Конфліктів. Що ж, будемо вибиратися звідси".

2. Психологічні етюди

Розігруються етюди "Тигр вийшов на полювання", "Два барани", "Король Боровик", "Бійка", "Плаксій", "Срібне копитце", "Пройшов дощ".

Мета: актуалізація почуттів, тренування невербальних способів вираження почуттів.

Рефлексія.

3. Вправа "Жаби на купинах"

Мета: зняття емоційно-м'язової напруги; діагностика стереотипів поведінки, зв'язаних з конфліктною ситуацією.

Інструкція: "Ви - жаби, а кола, намальовані на підлоги, - купини. Вам потрібно зайняти купину. Умова - на одній купині може знаходитися тільки одна жаба. Купин менше, ніж жаб".

Рефлексія.

Коментарі: поступовий кількість купин зменшується. У ході рефлексії відзначити соціально прийнятні способи дозволу ситуації.

4. Етюд "Сімейний"

Мета: тілесно-емоційне зближення і вираження позитивних почуттів.

Інструкція: "Розповісти, як батьки вас заспокоюють, покажіть, як вони вас люблять".

Рефлексія.

7. Вправа "Рада"

Мета: зімкнення групи.

Інструкція: "Від того, наскільки ми довіряємо один одному, залежить результат конфлікту. Зараз одна людина встає в коло, закриває ока, розслаблюється і починає падати, інші ніжно приймають його на руки і передають один одному".

Коментарі: як варіант можна запропонувати просто покачати одного учасника всією групою, звернути увагу на техніку безпеки.

Рефлексія.

8. Вправа "Сполучна нитка"

Мета: вербалізація почуттів, зімкнення груп.

Інструкція: (Ведучий передає клубок з ниткою по колу.) "Скажіть, що зв'язує вас з попереднім учасником, що зараз відчуваєте, що хочете побажати іншим". Коли нитка повернеться до ведучого, неї натягають, закривають ока. Ведучий говорить, що ми - одне ціле і кожний з нас важливий і значимо в цьому цілому.

9. Слово капітану

10. Рефлексія заняття

11. Ритуал прощання

ЗАНЯТТЯ № 7

"ОКЕАН ЛЮДСЬКИХ ПОЧУТТІВ"

Мета: тренування комунікативних навичок, емоційне зближення членів групи, психотерапевтичний вплив, знайомство із соціальними поведінковими стереотипами.

1. Вітання

Ведучий. Сьогодні наш корабель пропливає через океан людських почуттів. Світ величезний і цікавий. У ньому багато турбот, тривоги, суєти, але ми залишаємося людьми тому, що вміємо любити і прощати, вірити і сподіватися, поважати один одного і допомагати, забувати все погане. Нам має бути довідатися, за що поважають люди інших людей, за що цінують хлопчиків, за що цінують дівчинок.

2. Вибір капітана

3. Вправа "Я і батько"

Мета: емоційне зближення членів родини.

Інструкція: "Батько і дитина сідають спиною друг до друга. Вам потрібно відповісти на питання. Питання до дитини: якого кольору ока в тата зараз; якого кольору ока в тата, коли він сердиться, коли він радується; якого кольору волосся; у що одягнут батько сьогодні?"

Питання до батька: якого кольору ока у вашої дитини; у що він одягнений; як пройшов сьогодні день і т.д."

Рефлексія.

4. Вправа "Море хвилюється..."

Мета: зняття емоційно-вольової напруги.

Інструкція: "Ви усі - море. Ведучий, котрого ми виберемо, буде давати команди, а ви повинні будете їх виконувати. Слова ведучого: "Море хвилюється раз, море хвилюється два, море хвилюється три, боягузлива

фігура на місці завмири!" Якщо хтось буде рухатися і ведучий його помітить, він вибуває з гри".

Коментарі: фігури можуть бути різними: упевнена, ледача, красива, смілива, весела, замислена і т.д.

5. Бесіда "За що цінують людей"

Мета: знайомство із соціальними поведінковими стереотипами.

Ведучий. Відповісти по черзі на питання: за що цінують людей; за що ви поважаєте своїх батьків, друзів; за що поважають вас? Що вам не подобається в людях, чому з кимсь ви дружите, а хтось вам не подобається? Що потрібно зробити, щоб у вас були друзі?

6. Вправа "Я вмію, я люблю"

Мета: зняття напруги, діагностика рівня самооцінки.

Інструкція: "Об'єднаєтеся в пари. Кожний по черзі повинний, стрибаючи п'ять разів на одній ніжці, сказати: "Я вмію..." Потім стрибати п'ять разів на іншій ніжці і сказати: "Я люблю..."

7. Вправа "Тінь"

Мета: тренування соціальної взаємодії.

Інструкція: учасники розбиваються на пари. Один з них буде людиною, інший його "тінню". Людина робить будь-як рухи, "тінь" повторює, причому особлива увага приділити тому, щоб "тінь" діяла в тім же ритмі, що і людина. Вона повинна догадатися про самопочуття, думки і цілях людини, уловити усі відтінки його настрою.

Рефлексія.

8. Вправа "Плутанина"

Мета: зняття напруги, емоційно-тілесне зближення.

Інструкція: " Хто водить виходить з кімнати, інші встають у коло і "переплутуються", не розтискаючи рук. Задача що водить - розплутати плутанину".

9. Завдання "Скульптура"

Мета: тілесне зближення, діагностика емоційного тла групи.

Інструкція: "Розділіться на групи по 3-4 чоловік. Вам потрібно створити скульптури. Один стане відігравати роль скульптора, а інші будуть "глиною". Працювати можна тільки мовчачи".

Рефлексія.

Коментарі: учасники можуть самі придумати назву чи скульптури ведучі можуть запропонувати варіанти, наприклад "Королівська родина", "Родина веселунів" і т.п.

10. Слово капітану

11. Рефлексія заняття

12. Ритуал прощання

ЗАНЯТТЯ № 8, 9, 10

"ОСТРІВ ЗАБУТИХ ВІДЧУТТІВ"

Мета: емоційно-тілесне зближення дитини і батька; розвиток емпатії; поліпшення самопочуття при міжособистісному спілкуванні; розвиток навичок соціальної взаємодії.

1. Вправу "Ростемо"

Інструкція: учасники знаходяться в колі; вихідне положення - сидячи на навпочіпках, голову нагнути до колін, обхопити їх руками.

Ведучий. Уявіть собі, що ви - маленький паросток, що тільки що показався з землі. Ви ростете, поступово розпрямляючи, розкриваючись, спрямовуючи нагору. Я буду допомагати вам рости, вважаючи до п'яти. Постарайтеся рівномірно розподілити стадії росту.

Рефлексія.

Коментарі: ускладнюючи в майбутньому вправа, що веде може збільшити тривалість "росту" до 10-20 стадій.

2. Вправа "Прогулянка наосліп"

Інструкція: Ця вправа виконується в парі. Одному учаснику пари зав'язують ока, іншої веде його на "дослідницьку" прогулянку (10 хвилин).

Обоє повинні зберігати мовчання в усі час пересування. Ведучий обводить партнера навколо перешкод і намагається надати йому якнайбільше цікавого досвіду: доторкань, запахів, відчуттів, різних фрагментів навколишнього. Потім помінятися ролями.

Рефлексія.

3. Вправа "Потягнулися - зламалися"

Інструкція: руки і все тіло спрямоване нагору, п'яти від підлоги не відриватися.

Ведучий. Тягнемося, тягнемося нагору, вище, вище. Думкою відриваємося п'яти від підлоги, щоб стати ще вище, вище (реально п'яти на підлоги). А тепер наші кисті як би зламалися, безвольно зависли. Тепер руки зламалися в ліктях, у плечах, упали плечі, зависла голова, зламалися в талії, підігнулися коліна, упали на підлогу. Лежимо розслаблено, безвольно, зручно... Прислухайтеся до себе: чи залишилася десь напруга? Скинули його!

Рефлексія.

4. Вправа "Скульптор і глина"

Інструкція: учасники розбиваються на пари. Один з них - скульптор, іншої - глина. Скульптор повинний додати глині форму (позу), яку захоче. "Глина" податлива, розслаблена, приймає форму, яку їй додає скульптор. Потім міняються ролями. Вправа виконується мовчачи.

Рефлексія.

5. Вправа "Дзеркало"

Інструкція: учасники розбиваються на пари, стають обличчям друг до друга. Один із граючих робить уповільнені рухи. Інший повинний у точності копіювати всі рухи напарника, бути його дзеркальним відображенням. Спочатку деякі обмеження:

- не робити одночасно кілька рухів;
- не робити зайвих рухів;
- виконувати руху в дуже повільному темпі.

Потім учасники міняються ролями.

Рефлексія.

6. Вправа "Сіамські близнюки"

Інструкція: учасники розбиваються на пари. Вони "срослись" будь-якими частинами тіла (можна прив'язати друг до друга) і змушені діяти як одне ціле. Треба пройтися по кімнаті, спробувати сісти, звикнути друг до друга. Потім показати який-небудь епізод з життя: ви снідаєте, вдягаєтеся і т.д.

Рефлексія.

7. Вправа "Театр доторкань"

Інструкція: папа лягає на підлогу в позі "зірки", обличчям униз. Дитина лягає на спину батька також у позі "зірки", але обличчям нагору. Обоє закривають ока. Ведучий доторкається до батька і дитини.

Вправа виконується 10-15 хв.

Рефлексія.

Коментарі: можливі різні варіанти виконання вправи: ведучий і батько доторкаються до дитини, що веде і дитина доторкаються до батька.

При проведенні даного заняття обов'язково музичний супровід.

8. Рефлексія заняття

9. Домашнє завдання

1. Підготувати номер художньої самодіяльності.
2. Відповісти на питання анкети (додаток Р).

10. Ритуал прощання.

ЗАНЯТТЯ № 11

"ЩАСЛИВА КРАЇНА ВЗАЄМОРОЗУМІННЯ"

Мета: закріплення позитивного відношення до себе; психотерапевтичний вплив.

1. Вітання

Ведучий. Наш корабель причалює до берега Щасливої країни взаєморозуміння. Сьогодні тут на честь нас буде велике театралізоване представлення, ми зможемо загадати бажання, що обов'язково збудеться, почути веселі історії і показати себе з найкращої сторони.

2. Вибір капітана

3. Вправа "Іспиту"

Мета: психотерапевтичний вплив, підвищення самооцінки.

Коментарі: завдання придумуються для кожної дитини індивідуально, з обліком пережитого негативного досвіду дитини й акцентом на позитивне завершення ситуації, наприклад:

- "стійкий олов'яний солдатик" - посидіти без руху 3 хвилини;
- "дочірній масаж" - дочка робить приємний масаж втомленому батьку; і т.п.

Індивідуальні завдання можливі і для батьків. Учасники групи підтримують морально. По закінченні вправи кожному учаснику видається диплом.

4. Завдання "Спільний малюнок екіпажа"

Мета: емоційне зближення учасників групи, групова діагностика.

Інструкція: "Використовуючи фарби, намалюємо всі разом картину. Один учасник починає, другий продовжує і т.д., по закінченні дамо їй назва".

5. Завдання "Захист сімейного герба"

Мета: зімкнення членів родини, підвищення самооцінки, сімейна діагностика.

Інструкція: "Покажіть ваш сімейний герб, розповісти, що зображено на ньому. Учасники групи можуть задавати питання".

Коментарі: після представлення сімейного герба він вивішується поруч з малюнком екіпажа.

6. Вправа "Я відразу стану щасливішим, якщо..."

Мета: вербалізація значимих цілей на майбутнє, діагностика активності учасника в досягненні мети.

Інструкція: "Продовжите фразу "Я відразу стану щасливішим, якщо..."

Коментарі: результат виконання вправи може стати однією з тем для наступної консультації.

7. Завдання "Театралізоване представлення"

Мета: закріплення позитивного емоційного стану, розкриття творчого потенціалу кожного учасника групи.

Інструкція: "Завершується наше плавання великим театралізованим представленням".

Коментарі: кожна родина показує номер художньої самодіяльності.

8. Слово капітану

9. Рефлексія заняття

Коментарі до заняття: доцільно завершити заняття святковим чаюванням.

3.2. Результати формувального експерименту

Після проведення психокорекційної роботи для дітей і батьків "Незвичайна подорож" необхідно оцінити зміни у формуванні позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку у випробуваних, що беруть участь в експерименті. З цією метою випробуваним були запропоновані ті ж тести по формуванню позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку: діагностика рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (див. табл. 3.1), Тест-опитувальник "Задоволеності шлюбом" (див. табл. 3.2), Тест-опитувальник "Який ви батько?" (див. табл. 3.3), Тест-опитувальник "Який ваш стиль виховання?" (див. табл. 3.4). Вирогідність розходжень показників цих тестів визначалася за допомогою параметричного статистичного t - критерію Стьюдента. Необхідний розглянути оцінку показників наявності значимих розходжень результатів тестування (див. табл. 3.5 - 3.8).

У Додатку П відображені графіки ліній "до" і "після" корекції, на яких ми наочно спостерігаємо підвищення показників після психокорекційних заходів.

Таблиця 3.1

Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера (після корекції)

№ досліджуваного	ПОКАЗНИКИ (ШКАЛИ)						
	Іо	Ід	Ін	Іс	Ів	Ім	Із
1	7	6	9	8	9	6	7
2	6	6	5	9	6	6	8
3	5	6	5	6	5	5	6
4	6	6	6	5	7	5	5
5	6	6	5	6	5	6	5

6	5	6	6	6	5	5	6
7	6	6	6	8	5	9	8
8	6	7	7	6	4	6	7
9	5	6	7	7	6	5	8
10	6	6	5	5	5	6	9

У результаті аналізу отриманих даних (див. Додаток Д), виявлено високий показник у 100 % по шкалі загальної інтернальності (Іо). Високий показник по цій шкалі відповідає високому рівню суб'єктивного контролю над будь-якими значимими ситуаціями. Такі - люди вважають, що більшість важливих подій у їхньому житті є результатом їхніх власних дій, що вони можуть ними керувати, і, таким чином, вони почувають свою власну відповідальність за ці події і за те, як складається їх життя в цілому.

По шкалі інтернальності в області досягнень (Ід). 100 % високих показників по цій шкалі відповідають високому рівню суб'єктивного контролю над емоційно позитивними подіями і ситуаціями. Такі люди вважають, що вони самі домоглися всього того гарного, що було і є в їхньому житті і що вони здатні з успіхом переслідувати свою мету в майбутньому. Шкала інтернальності в області невдач (Ін) 100 % опитуваних. Високі показники по цій шкалі говорять про розвите почуття суб'єктивного контролю стосовно негативних подій і ситуацій, що виявляються в схильності обвинувачувати самого себе в різноманітних неприємностях і стражданнях. Шкала інтернальності в сімейних відносинах (Іс). Високих показників було визначено у 100 %, та це означає, що людина вважає себе відповідальним за події, що відбуваються в її сімейному житті. Шкала інтернальності в області виробничих відносин (Ів). По цій шкалі високі показники у 90 % опитуваних, це свідчить про те, що людина вважає свої дії важливим фактором

організації власної виробничої діяльності, у відносинах, що складаються, у колективі, у своєму просуванні і т.п. 10 % Низьких (Ів), які вказують на те, що людина схильна приписувати більш важливе значення зовнішнім обставинам - посібнику, товаришам по роботі, везінню – невдачі. Шкала інтернальності в області міжособистісних відносин (Ім) 100 % високих показників опитуваних, людина вважає себе в силах контролювати свої формальні і неформальні відносини з іншими людьми, викликати до себе повагу і симпатію. Шкала інтернальності у відношенні здоров'я і хвороби (Із). Високі показники у 100 % Із свідчать про те, що людина вважає себе багато в чому відповідальною за своє здоров'я: якщо вона хвора, то обвинувачує в цьому самого себе і думає, що видужання багато в чому залежить від її дій. Дослідження самооцінок людей з різними типами суб'єктивного контролю показало, що люди з високим УСК вважають себе добрими, незалежними, рішучими, справедливими, здатними, дружелюбними, чесними, самостійними, незворушними.

Таким чином, РСК зв'язаний з відчуттям людиною своєї сили, достоїнства, відповідальності за що відбувається, із самоповагою, соціальною зрілістю і самостійністю особистості.

Таблиця 3.2

**Тест-опитувальник
задоволеності шлюбом (після корекції)**

№	Ступень задоволеності – незадоволеності шлюбом						
	Абсолютно неблагопо лучні	Неблаго- получні	Скоріше неблагопо лучні	Пере- хідні	Скоріше благопо лучні	Благо- получні	Абсолютно благо получні
1	-	-	-	-	-	37	-
2	-	-	-	-	-	35	-
3	-	-	-	27	-	-	-
4	-	-	-	-	33	-	-

5	-	-	-	-	32	-	-
6	-	-	-	28	-	-	-
7	-	-	-	-	-	34	-
8	-	-	-	-	38	-	-
9	-	-	-	-	30	-	-
10	-	-	-	28	-	-	-

У результаті аналізу отриманих даних (див. Додаток Ж), діагностики ступеня задоволеності-незадоволеності шлюбом, а також ступеня узгодження-неузгодженості задоволеності шлюбом, було виявлено у 30 % опитуваних знаходяться на стадії перехідного періоду, 40 % - скоріше благополучні, та 30 % - мають благополучний шлюб.

Таблиця 3.3

**Тест-опитувальник
«Який ви батько»? (після корекції)**

№	ПОКАЗНИКИ			
	1	2	3	4
1	-	-	-	58
2	-	-	-	58
3	-	49	-	-
4	-	-	50	-
5	-	-	51	-
6	-	-	50	-
7	-	-	-	57
8	-	-	51	-
9	-	-	50	-
10	-	-	51	-

У результаті аналізу отриманих даних (див. Додаток 3) у 10 % у другого типу: треба щось змінювати у власних поглядах на виховання. Не звинувачуєте в усьому відсутність часу, завантаженість роботою й втома. З тих пір, як у нас з'являється дитина, ми довідаємося в неї себе, думаємо про неї, "читаємо" її реакції і думки - найчастіше після цього життя набуває нового сенсу. Постарайтеся відшукати в цьому багато позитивного, воно там обов'язково є. Велика частина вашого шляху - це навчання правильному вибору. Думайте про це час від часу.

60 % у третього типу. У вас нормальні взаємини з дитиною. Ви турботливий і уважний батько. Ймовірно, ви і самі добре усвідомлюєте свої помилки і промахи. Ви, напевно, знаєте - мірою близьких відносин є те, наскільки вони надихають нас на інтелектуальний, емоційний і духовний ріст. Упевнено, що від спілкування з дитиною ви, по більшій частині, одержуєте тільки позитивні емоції. Сама інтуїція тихенько нашіптує істину, сподіваючись, що ви зможете розібратися і зрозуміти.

30 % у четвертого типу: Кращих відносин, не можна і придумати. Однак можна засумніватися у вашій щирості.

Таблиця 3.4

Тест-опитувальник

«Який ваш стиль виховання?» (після корекції)

№	Стилі виховання		
	Авторитарний	Ліберально- Попустите льський	Демократичний
1	-	-	35
2	-	-	32
3	-	24	-
4	-	-	25
5	-	-	30
6	-	-	26

7	-	-	30
8	-	-	25
9	-	-	25
10	-	-	26

У результаті аналізу отриманих даних (див. Додаток К) у 10 % ліберально-попустительський стиль виховання. На перших роках життя дитини це абсолютно протипоказано в тій формі й у тій формі, у якому ви це рішуче практикуєте. Складається враження, що дитина вам не сильно цікава, або у вас її ще немає. У першому випадку все досить сумно, тому що закинуті діти, утім як і виховувані неправильно, - це загублені діти, з ними досить складно буде і далі. Ви любите свою дитину, але у вас занадто багато своїх проблем, щоб усерйоз приймати ще і її проблеми. Але це неправильно і навіть шкідливо: її проблемами ви все рівно повинні займатися, як би це не було важко - усе-таки ваша дитина. Замисліться, чи досить уваги ви приділяєте вихованню? Адже далеко не з усіма своїми турботами дитина може справитися сама, її дуже необхідна ваша допомога, розуміння і підтримка. Якщо є коливання, то постарайтеся зрозуміти, яким же ви все-таки хочете бачити свою дитину і домагайтеся цього послідовно, інакше ніяка сама блага мета не буде досягнута.

90 % мають демократичний стиль виховання. Усе правильно - у будь-якій вихованні повинне бути 80% демократії і тільки 20% авторитаризму. Ви не просто любите свою дитину, але і поважаєте її особистість, що формується, сприяєте їй у саморозвитку й актуалізації. Правда про особистість у справжньому змісті говорити поки передчасно: дитині має бути ще багато чого довідатися й освоїти під вашим посібником. І цей посібник повинний бути ніжним і розуміючою, з урахуванням вікових проблем - почитайте обов'язково вікову психологію

з цього приводу. Так що не переоцінюйте її можливостей, інакше є ризик скотитися до потурання.

3.3. Оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою t - критерію Стьюдента

Для порівняння вибірових середніх величин, що належать до двох сукупностей даних, і для рішення питання про те чи відрізняються середні значення статистично вірогідно друг від друга, нерідко використовують t - критерій Стьюдента по формулі:

$$t = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2|}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}, \quad (3.1)$$

де $\bar{x}_1$ - середнє значення перемінної по одній вибірці даних;

$\bar{x}_2$ - середнє значення перемінної по одній вибірці даних;

m_1 та m_2 - інтегровані показники відхилень приватних значень із двох порівнюваних вибірок від відповідних їм середніх величин.

m_1 та m_2 у свою чергу обчислюються по наступним формулах:

$$m_1^2 = \frac{\bar{S}_1^2}{n_1}; \quad m_2^2 = \frac{\bar{S}_2^2}{n_2}, \quad (3.2)$$

де $\bar{S}_1^2$ - вибіркова дисперсія першої перемінної (по першій вибірці);

$\bar{S}_2^2$ - вибіркова дисперсія другий перемінної (по другій вибірці);

n_1 - число приватних значень перемінної в першій вибірці;

n_2 - число приватних значень перемінної по другій вибірці.

Після того як за допомогою приведеної вище формули обчислений показник t , дивись таблицю 1.1 (див. Додаток С) для заданого числа ступенів волі, рівного $n_1 + n_2 - 2$, і обраної ймовірності припустимої помилки знаходять потрібне табличне значення з і порівнюють з ними обчислене

значення t . Якщо обчислене значення t чи більше дорівнює табличному, то роблять висновок про те, що порівнювані середні значення з двох вибірок дійсно статистически вірогідно розрізняються з ймовірністю припустимої помилки, меншої чи рівної обраній.

Результати розрахунків представлені у табл. 3.5 – 3.8.

Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю

Дж. Роттера

Таблиця 3.5

	Іо		Ід		Ін		Іс		Ів		Ім		Із	
Середнє	4,2	5,8	4,5	6,1	6	4,6	4,9	7,4	4,4	6,9	4,7	6,6	6,9	6,9
Дисперсія	2,2	0,4	1,2	0,1	1,8	1,7	6,1	1,8	4,3	2,0	3,8	1,5	1,9	1,9
t -критерій Стьюдента	3,2		4,44		2,37		2,52		3,16		2,63		0	

Для статистичної обробки отриманої інформації скористаємося розрахунками t -критерій Стьюдента по формулі:

$$t = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2|}{\sqrt{\frac{m_1^2 + m_2^2}{10}}}$$

1) Середнє значення по двох вибірках (Іо) рівні 4,2; 5,8.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$S_1^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \bar{x}_1)^2 \approx 2,2; \quad S_2^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \bar{x}_2)^2 \approx 0,4$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку m і t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|4,2 - 5,8|}{\sqrt{\frac{2,2}{10} + \frac{0,4}{10}}} = 3,2$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 3,2$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень суб'єктивного контролю у групі після проведення формувального експерименту підвищівся.

2) Середнє значення по двох вибірках (Iд) рівні 4,5; 6,1.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 1,2; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 0,1$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|4,5 - 6,1|}{\sqrt{\frac{1,2}{10} + \frac{0,1}{10}}} = 4,44$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 4,44$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень суб'єктивного контролю у групі після проведення формууючого експерименту підвищівся.

3) Середнє значення по двох вибірках (Iн) рівні 6; 4,6.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 1,8; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 1,7$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|6 - 4,6|}{\sqrt{\frac{1,8}{10} + \frac{1,7}{10}}} = 2,37$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної $0,05$ і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж $2,10$. У нас же цей показник виявився рівним $t = 2,37$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень суб'єктивного контролю у групі після проведення формувального експерименту підвищівся.

4) Середнє значення по двох вибірках ($\bar{I}_c$) рівні $4,9$; $7,4$.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 6,1; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 1,8$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|4,9 - 7,4|}{\sqrt{\frac{6,1}{10} + \frac{1,8}{10}}} = 2,52$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної $0,05$ і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж $2,10$. У нас же цей показник виявився рівним $t = 2,52$, тобто більше табличного.

Отже, можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень суб'єктивного контролю у групі після проведення формувального експерименту підвищівся.

5) Середнє значення по двох вибірках (Iв) рівні 4,4; 6,9.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 4,3; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 2,0$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|4,4 - 6,9|}{\sqrt{\frac{4,3}{10} + \frac{2,0}{10}}} = 3,16$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 3,16$, тобто більше табличного.

Отже, можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень суб'єктивного контролю у групі після проведення формувального експерименту підвищівся.

б) Середнє значення по двох вибірках (Iм) рівні 4,7; 6,6.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 3,8; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 1,5$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|4,7 - 6,6|}{\sqrt{\frac{3,8}{10} + \frac{1,5}{10}}} = 2,63$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 2,63$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень суб'єктивного контролю у групі після проведення формувального експерименту підвищився.

7) Середнє значення по двох вибірках (I_3) рівні 6,9; 6,9.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{s}_1^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x}_1)^2 \approx 1,9; \quad \overline{s}_2^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x}_2)^2 \approx 1,9$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|6,9 - 6,9|}{\sqrt{\frac{1,9}{10} + \frac{1,9}{10}}} = 0$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 0$, тобто показники після формувального експерименту не змінилися.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень суб'єктивного контролю у групі після проведення формувального експерименту не змінився.

Таблиця 3.6

**Тест-опитувальник
Задоволеності шлюбом**

	А.неблагополучні		Неблагополучні		С.неблагополучні		Перехідні		С. благополучні		Благополучні		А.благополучні	
Середнє	0	0	8,6	0	0	0	3,1	15,4	3,2	18,9	7,7	7,7	0	0
Дисперсія	0	0	104,3	0	0	0	147,1	191,4	100	311,4	231,5	231,5	0	0
<i>t</i> -критерій Стьюдента	0		2,67		0		2,11		2,45		0		0	

Для статистичної обробки отриманої інформації скористаємося розрахунками *t*-критерій Стьюдента по формулі:

$$t = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2|}{\sqrt{\left| \frac{m_1^2 + m_2^2}{m_1 + m_2} \right|}}$$

2) Середнє значення по двох вибірках („Неблагополучні”) рівні 8,6; 0.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{s}_1^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \bar{x}_1)^2 \approx 104,3; \quad \overline{s}_2^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \bar{x}_2)^2 \approx 0$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку *t* і обчислимо показник *t*:

$$t = \frac{|8,6 - 0|}{\sqrt{\left| \frac{104,3}{10} + \frac{0}{10} \right|}} = 2,67$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі 10+10-2=18. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення *t* повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник

виявився рівним $t = 2,67$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень задоволеності шлюбом у групі після проведення формувального експерименту підвищився.

4) Середнє значення по двох вибірках („Перехідні”) рівні 3,1; 15,4.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 147,1; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 191,4$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|3,1 - 15,4|}{\sqrt{\left| \frac{147,1}{10} + \frac{191,4}{10} \right|}} = 2,11$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 2,11$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень задоволеності шлюбом у групі після проведення формувального експерименту підвищився.

5) Середнє значення по двох вибірках („С.благополучні”) рівні 3,2; 18,9.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 100; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 311,4$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|3,2 - 18,9|}{\sqrt{\left| \frac{100}{10} + \frac{311,4}{10} \right|}} = 2,45$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 2,45$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень задоволеності шлюбом у групі після проведення формувального експерименту підвищився.

б) Середнє значення по двох вибірках („Благополучні”) рівні 7,7; 7,7. Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 231,5; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 231,5$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|7,7 - 7,7|}{\sqrt{\left| \frac{231,5}{10} + \frac{231,5}{10} \right|}} = 0$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 0$, тобто показники після формувального експерименту не змінилися.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень задоволеності шлюбом у групі після проведення формувального експерименту не змінився.

Таблиця 3.7

**Тест-опитувальник
«Який ви батько?»**

	1		2		3		4	
Середнє	9,7	0	17,7	5,4	0	33,7	12,8	12,8
Дисперсія	210,5	0	446,7	266,8	0	637,8	642,9	642,9
<i>t</i> -критерій Стьюдента	2,12		2,38		4,22		0	

Для статистичної обробки отриманої інформації скористаємося розрахунками *t*-критерію Стьюдента по формулі:

$$t = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2|}{\sqrt{\frac{m_1^2 + m_2^2}{n_1 + n_2}}}$$

1) Середнє значення по двох вибірках (1шкала) рівні 9,7; 0.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$S_1^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \bar{x}_1)^2 \approx 210,5; \quad S_2^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \bar{x}_2)^2 \approx 0$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку *m* і *t* і обчислимо показник *t*:

$$t = \frac{|9,7 - 0|}{\sqrt{\frac{210,5}{10} + \frac{0}{10}}} = 2,12$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі 10+10-2=18. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення *t* повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним *t* = 2,12, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень „батьківства” у групі після проведення формувального експерименту підвищівся.

2) Середнє значення по двох вибірках (2 шкала) рівні 17,7; 5,4.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$S_1^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \bar{x}_1)^2 \approx 446,7; \quad S_2^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \bar{x}_2)^2 \approx 266,8$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|17,7 - 5,4|}{\sqrt{\left| \frac{446,7}{10} + \frac{266,8}{10} \right|}} = 2,38$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 2,38$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень „батьківства” у групі після проведення формувального експерименту підвищівся.

3) Середнє значення по двох вибірках (3 шкала) рівні 9,7; 0.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$S_1^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \bar{x}_1)^2 \approx 0; \quad S_2^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \bar{x}_2)^2 \approx 33,7$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|0 - 33,7|}{\sqrt{\left| \frac{0}{10} + \frac{637,8}{10} \right|}} = 4,22$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 4,22$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень „батьківства” у групі після проведення формувального експерименту підвищився.

4) Середнє значення по двох вибірках (4шкала) рівні 12,8; 12,8.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 642,9; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 642,9$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|12,8 - 12,8|}{\sqrt{\left| \frac{642,9}{10} + \frac{642,9}{10} \right|}} = 0$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 0$, тобто показники після формувального експерименту не змінилися.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень „батьківства” у групі після проведення формувального експерименту не змінився.

Таблиця 3.8

**Тест-опитувальник
«Який ваш стиль виховання?»**

	Авторитарний		ЛіберальноПопустительський		Демократичний	
Середнє	3,3	0	15,4	1,2	6,9	24,3
Дисперсія	26	0	118,1	64	187,1	90,25
<i>t</i> -критерій Стьюдента	2,04		2,69		3,3	

Для статистичної обробки отриманої інформації скористаємося розрахунками *t*-критерію Стьюдента по формулі:

$$t = \frac{|\bar{x}_1 - \bar{x}_2|}{\sqrt{m_1^2 + m_2^2}}$$

1) Середнє значення по двох вибірках („Авторитарний”) рівні 3,3; 0.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\bar{S}_1^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \bar{x}_1)^2 \approx 26; \quad \bar{S}_2^2 = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \bar{x}_2)^2 \approx 0$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку *m* і *t* і обчислимо показник *t*:

$$t = \frac{|3,3 - 0|}{\sqrt{\frac{26}{10} + \frac{0}{10}}} = 2,04$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення *t* повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 2,04$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень стилю виховання у групі після проведення формувального експерименту підвищився.

2) Середнє значення по двох вибірках („Ліберально Попустительский”) рівні 15,4; 1,2.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 118,1; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 64$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|15,4 - 1,2|}{\sqrt{\left| \frac{118,1}{10} + \frac{64}{10} \right|}} = 2,69$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 2,69$, тобто більше табличного.

Отже, ми можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень стилю виховання у групі після проведення формувального експерименту підвищився.

3) Середнє значення по двох вибірках („Демократичний”) рівні 6,9; 24,3.

Визначимо спочатку вибіркові дисперсії для двох порівнюваних вибірок значень:

$$\overline{S_1^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_1} - \overline{x_1})^2 \approx 187,1; \quad \overline{S_2^2} = \frac{1}{10} \sum_{k=1}^{10} (x_{k_2} - \overline{x_2})^2 \approx 90,25$$

Поставимо знайдені значення дисперсій у формулу для підрахунку t і обчислимо показник t :

$$t = \frac{|6,9 - 24,3|}{\sqrt{\frac{187,1}{10} + \frac{90,25}{10}}} = 3,3$$

Порівняємо його значення з табличним для числа степенем волі $10+10-2=18$. Заданим імовірність припустимої помилки, рівної 0,05 і переконаємося в тім, що для даного числа степенем волі і заданої імовірності припустимої помилки значення t повинне бути не менше ніж 2,10. У нас же цей показник виявився рівним $t = 3,3$, тобто більше табличного.

Отже, можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що рівень стилю виховання у групі після проведення формувального експерименту підвищівся.

У результаті можна зробити висновок: порівняємо ці значення з табличним (див. Додаток С) для числа ступенів свободи 18. Задамо ймовірність допустимої помилки, рівної 0,05, та переконаємося в тому, що для даного числа степенів свободи і заданої ймовірності допустимої помилки, значення t повинно бути не менше чим 2,10. Ми ж отримали показники вищі ніж 2,10 тобто вищі табличного. Таким чином, і в даному випадку можна говорити про успішність проведення процедури психокорекційної роботи для дітей та батьків «незвичайна подорож».

Як показують результати порівняльного аналізу формувального експерименту, та констатувального експерименту, по всіх проведених методиках дослідження, порівнювані середні значення з двох вибірок дійсно статистично вірогідно розрізняються з ймовірністю припустимої помилки чи рівної обраній (дивись таблиці 3.5 - 3.8). Результати попереднього і підсумкового тестування показують, що формування позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку змінився після проведення психокорекційної роботи для дітей та батьків "Незвичайна подорож". Емоційний зв'язок між батьками і дітьми став ближче. Ці поліпшення у всіх тестах є статично значимими і дають нам підстави говорити про те, що

проведення процедури психокорекційної роботи для дітей та батьків "Незвичайна подорож" була ефективна.

Досліджувавши відносини між дітьми і дорослими, хотілося б дати кілька загальних рекомендацій батькам по подальшому вихованню своїх дітей, спрямованих на гумонізацію цих взаємин. Наші рекомендації, призначені для батьків, що неоднаково сприймають своїх дітей.

1. Батьки, вчіться поважати унікальність, універсальність і недоторканість особистості дитини.

2. Завжди намагатися розуміти дитину, увійти в її спосіб мислення, вчіться розбиратися в мотивах вчинків дітей.

3. Дозвольте дитині на практиці усвідомити свою поведінку чи відчутти на ділі результати своїх дій.

4. Пам'ятайте, ключ до зміни поведінки дитини лежить у зміні відносин між батьками і дитиною.

5. Батьки, візьміть лист папера і перелічіть ті позитивні якості вашої дитини, на які варто спиратися, щоб її поведінка змінилася на кращу. Покладіть цей список на видне місце і, по можливості, доповнюйте його щодня .

6. Любите і поважайте свою дитину.

7. Цінують і заохочуйте здатності своєї дитини приймати рішення, що впливають на її життя.

8. Зменште спроби контролювати життя дитини і надати їй допомогу і підтримку.

9. Станьте другом вашої дитини.

10. Будьте ласкаві і ввічливі у відношенні дитини і надайте їй допомогу і підтримку.

Дотримання цих вимог жадає від батьків, вдумливої і постійної роботи над собою.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

З метою формування позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку була проведена програма психокорекційних групових занять для дітей і батьків "Незвичайна подорож".

Після її проведення необхідно було оцінити зміни у формуванні позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку у випробуваних, що брали участь в експерименті. З цією метою випробуванним були запропоновані ті ж тести по формуванню позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку. Вирогідність розходжень показників цих тестів визначалася за допомогою параметричного статистичного t - критерію Стьюдента. Ці значення дають можливість говорити про ефективність корекційно-розвиваючої роботи.

Формувальний експеримент показав ефективність тренінгу для формування позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку. Було виявлено, наступне: що результати порівняльного аналізу формувального та констатувального експерименту, по всіх проведених методиках дослідження, порівнювані середні значення з двох вибірок дійсно статистично вирогідно розрізняються з ймовірністю припустимої помилки чи рівної обраній. Результати попереднього і підсумкового тестування показують, що формування позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку змінився після проведення психокорекційної роботи для дітей та батьків "Незвичайна подорож". Емоційний зв'язок між батьками і дітьми став ближче. Ці поліпшення у всіх тестах є статично значимими і дають нам підстави говорити про те, що проведення процедури психокорекційної роботи для дітей та батьків "Незвичайна подорож" була ефективна.

ВИСНОВКИ

Проблема формування емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку – це не тільки наукова, але в першу чергу реально практична, дуже життєва і гостра задача, що ще не одержала свого остаточного рішення. А от від її рішення залежить багато чого, у кінцевому рахунку доля дітей, їхнє сьогодення і майбутнє.

1. Здійснено аналіз проблеми формування емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку з точки зору сучасних закордонних і вітчизняних підходів, та обґрунтовані основні напрямки їх використання. Питання про роль батька у розвитку дитини, її вихованні і соціалізації, різні аспекти ролі батька мало вивчені, хоча є актуальними і практично значимими при складанні програм психологічного супроводу родини. Вивчення даної теми охоплює широке коло проблем: психофізіологічних, історичних, різних аспектів сімейної психології, а також психології особистості і дитячої психології (Л. С. Виготський, Ф. Дольто, Г. Дік-Рід, Г. Риттіг, І. С. Кон, Р. Кемпбелл, М. В. Осорина, М. Шпивак). Феномен батьківства вивчається психологами в залежності від теоретичного підходу до даної проблеми. Існує два підходи до вивчення батьківства, у залежності від того, хто вважається відправною крапкою вивчення – дитина чи батько: перший, найбільш розповсюджений, розглядає батьківство стосовно до розвитку дитини. В другому підході розглядається виконання батьківської ролі через призму особистості батька, тут досліджуються самореалізація особистості, вводяться поняття соціальна роль, статус, соціальні норми, стереотипи і вимоги, досліджується феномен так названого батьківського "інстинкту" (материнського і батьківського), почуття, образи - Я, Я - концепція й інші особистісні характеристики, так чи інакше зв'язані і змінюються з батьківством

2. Визначено особливості соціальної ситуації розвитку особистості в ранньому дитинстві. Численні дослідження показали, що трирічна дитина психологічно входить у світ постійних речей. У відносинах з дорослими дитина виявляє виражену наслідуваність, що є найпростішою формою ідентифікації. Ідентифікаційні відносини дитини з дорослим і дорослого з дитиною готують маля до емоційної причетності, до іншого, до людей. Відмінною рисою поведінки дитини раннього віку є те, що вона діє, не замислюючись, під впливом виникаючих у даний момент почуттів і бажань. Ці почуття і бажання викликаються насамперед безпосереднім оточенням дитини, тим, що потрапляється їй на очі. Тому її поведінка залежить від зовнішніх обставин.

3. За допомогою емпіричного дослідження з'ясовано рівень емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною раннього віку. Дослідження переконливо показали, що відсутність батька сполучена з поруч негативних наслідків для дитини. Так у дітей, які виростили без батька, особливо у хлопчиків, вище рівень тривожності, частіше зустрічаються невротичні симптоми; хлопчики в неповних родинях частіше з трудом спілкуються з однолітками; відсутність чоловіка в будинку негативно позначається і на успішності, і на самоповазі дітей - знову ж особливо хлопчиків; вони гірше засвоюють чоловічі ролі і відповідний стиль поведінки, а тому часто перебільшують, гіпертрофують "маскулінність" своєї поведінки. З метою виявлення емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку був проведено констатувальний експеримент, в ході якого були використані наступні методики: Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера, Тест-опитувальник задоволеності шлюбом, Тест-опитувальник "Який ви батько?", Тест-опитувальник "Який ваш стиль виховання?". Описані методики призначені для обстеження випробуваних батьків у яких є діти (від року до трьох). Провівши психологічний та статистичний аналіз показників експериментального дослідження, були одержані низькі показники по вище

зазначених методиках. На цій підставі виникла необхідність у створенні корекційно - розвиваючих заходів для підвищення емоційно-чуттєвого зв'язку батька з дитиною.

4. Розроблена програма соціально – психологічного тренінгу для дітей і батьків "Незвичайна подорож" з метою формування позитивного емоційного зв'язку батька з дитиною раннього віку. Психокорекційна програма розроблялася на основі робіт наступних авторів: І. В. Дубровіної, Р. В. Овчаровой, В. В. Петрусінського, К. Рудестама, Л. М. Семенюка. Розробка програми корекції проводилася в кілька етапів: просвітницький етап – проведення бесід з батьками, читання лекцій. Наступний етап – добір корекційної програми, ігор, вправ на формування позитивних емоційних відносин батьків і дітей раннього століття. Усі заняття мали однакову структуру, при цьому, можливо, змінювати окремі його компоненти, виходячи з більш конкретних цілей, задач кожного заняття. У результаті проведення програми соціально – психологічного тренінгу загальний рівень емоційно-чуттєвого зв'язку між батьками та дітьми підвищився.

5. За допомогою методів статистичної обробки даних оцінено ефективність даних корекційних заходів. Можемо зробити статистично обґрунтований висновок про те, що після проведення формувального експерименту підвищився рівень суб'єктивного контролю у групі; рівень задоволеності шлюбом; рівень „батьківства”.

Таким чином, отримані дані є основою для подальших досліджень по даній проблемі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абдурахманов Р.А. Введение в общую психологию и психотерапию / Абдурахманов Р.А. - М.: Психолого-социальный институт; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2002. - 304 с.
2. Абрамова Г. С. Возрастная психология / Абрамова Г. С. - М. : Издательский центр «Академия», 1998. - 672 с.
3. Бреслав Г. М. Временной масштаб эмоциональной регуляции как показатель отклонений в формировании личности ребёнка / Бреслав Г. М. // Эмоциональная регуляция деятельности. – М. : Одесса, 1986. - № 4. – С. 61 - 67 .
4. Бреслав Г. М. Проблемы эмоциональной регуляции общения / Бреслав Г. М. // Вопросы психологии. – 1984. - № 3. – С. – 59 - 63.
5. Бреслав Г. М. Эмоциональные особенности формирования личности в детстве / Бреслав Г. М. – М. : ВЛАДОС, 1990. – 206 с.
6. Бреслав Г. М. Эмоциональные отклонения как первичный показатель деформации процесса формирования личности / Бреслав Г. М. // Личность в системе общественных отношений. – М. : ВЛАДОС, 1983. – Ч. 2. – 276 с.
7. Возрастно-психологический подход в консультировании детей и подростков / Г.В.Бурменская, Е.И.Захарова, и др. – М. : Академия, 2002. – 416 с.
8. Воспитание малыша в семье от рождения до трёх лет / Е.О. Смирнова. – М. : Мир, 2004. - 160 с.
9. Ведяев Ф. П. Модели и механизмы эмоциональных стрессов / Ф. П. Ведяев, Т. М. Воробьева. - Киев: Здоров'я, 1983. - 136 с.
10. Гелльгорн Э. Эмоции и эмоциональные расстройства / Э. Гелльгорн, Дж. Луфборроу. - М. : Мир, 1966. - 519 с.

11. Гозман Л.Я. Психологические проблемы семьи / Л. Я. Гозман, Е. И. Шлягина // Вопросы психологи. - 1985. - № 2. - С. 186 - 187.
12. Голод С. И. Стабильность семи / Голод С.И. - Л. : Наука, 1984. – 136 с.
13. Гордон Т. Повышение родительской эффективности / Гордон Т. - Екатеринбург: АРД ЛТД, 1997. - 150 с.
14. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребенком. Как? / Гиппенрейтер Ю. Б. - М. : "Харвест", 1995. - 239 с.
15. Гребенников И. В. Воспитательный климат семи / Гребенников И. В. - М. : Знание, 1976. – 40 с.
16. Дейниченко Л. Б. Динамика представлений супругов о детско-родительских отношениях в зависимости от этапа семейного развития / Дейниченко Л. Б. // Семейная психология и семейная терапия. – 2005. - № 2. - С. 71 - 89.
17. Демьянов Ю. Г. Основы психопрофилактики и психотерапии / Демьянов Ю. Г. - СПб. : "Питер", 1999. – 224 с.
18. Дети в семейной психотерапии / под. ред. Джоан Дж. Зильбах. – М. : Школа-Пресс, 2004. - 336 с.
19. Детская практическая психология / под ред. Т. Д. Марцинковской. - М. : Гардарики 2004. – 255 с.
20. Евсеенкова Ю. В. Система отношений в диаде отец ребенок как фактор развития личности / Ю. В. Евсеенкова, А. Г. Портнова // Семейная психотерапия и семейная терапия. – 2003. - № 4. – С. 30 - 48.
21. Евсеенкова Ю. В. Отцовство как структурно-динамический феномен / Ю. В. Евсеенкова, А. Г. Портнова // Психология сегодня: Сборник научных трудов. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 2004. – С. 104 -110.
22. Евсеенкова Ю. В. Опыт исследования феномена отцовства в рамках групповой работы / Ю. В. Евсеенкова, Н. В. Дмитриева // Семейная психотерапия и семейная терапия. - 2004. - № 4. – С. 36 - 42.

23. Джайнотт Х. Родители и дети / Джайнотт Х. // Знание. - 1986. - № 4. - С. 17- 29.
24. Зеньковский В. В. Психология детства / Зеньковский В. В. - М. : Школа-Пресс, 1996. - 336 с.
25. Изард К. Э. Психология эмоций / Изард К. Э. – СПб. : "Питер", 2000. – 126 с.
26. Изотова Е. И. Эмоциональная сфера ребёнка / Изотова Е. И. - М. : Академия, 2004. – 288 с.
27. Ильин Е. П. Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2002. – 678 с.
28. Каппони В. Сам себе Взрослый, Ребенок и Родитель / В. Каппони, Т. Новак. - СПб. : Питер, 1995. - 188 с.
29. Кэмпбелл Р. Как на самом деле любить детей. Не только любовь / Кэмпбелл Р. - М. : Знание, 1992. - 190 с.
30. Кон И. С. Ребенок и общество: (Историко-этнографическая перспектива) / Кон И. С. – М. : Наука, 1988. – 269 с.
31. Кон И. С. Этнография родительства / Кон И. С. // Социологическая психология. - М. : Психолого-социальный институт; Воронеж: МОДЭК, 1999.
32. Корчак Я. Как любить ребёнка / Корчак Я. – М. : ВЛАДОС, 1990. – 307 с.
33. Лешли Дж. Как работать с маленькими детьми / Лешли Дж. – М.: ВЛАДОС, 1991. – 60 с.
34. Лэндрет Г. Л. Игровая терапия: Искусство отношений / Лэндрет Г. Л. - М.: ВЛАДОС, 1998. – 368 с.
35. Марковская И. М. О возможности применения теста семейных отношений в психологической консультации / Марковская И. М. // Семейная психология и семейная терапия. - 1999. - № 2. - С. 42 - 49.

- 36.Марковская И. М. Опросник для изучения взаимодействия родителей с детьми / Марковская И. М. // Семейная психология и семейная терапия. - 1999. - № 2. - С. 17.
- 37.Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / Марковская И. М. - СПб. : "Питер", 2000. – 150 с.
- 38.Межличностные отношения ребенка от рождения до семи лет/ под ред. Е. О. Смирновой. - М. : ВЛАДОС, 2001. – 240 с.
- 39.Милюкова Е. В. Формирование психологических компонентов родительской любви: автореф. дис., канд. психол. наук. - Екатеринбург: КГУ, 2005. - 27 с.
- 40.Минияров В. М. Психология семейного воспитания / Минияров В. М. - Воронеж: МОДЭК, 2000. – 256 с.
- 41.Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Мэй Р. – М. : ВЛАДОС, 1994. – 450 с.
- 42.Навайтес Г. Семья в психологической консультации / Навайтес Г. - М. : ВЛАДОС, 1999. – 224 с.
- 43.Нельсон-Джоунс Р. Теория и практика консультирования / Нельсон-Джоунс Р. - СПб. : Питер, 2002. – 464 с.
44. Немов Р. С. Психология: Учеб. для студ. высш. пед. учеб. заведений: В 3 кн. – 4-е изд. / Немов Р. С. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2003. – Кн. 3: Психодиагностика. Введение в научное психологическое исследование с элементами математической статистики. – 640 с.
- 45.Обухова Л. Ф. Детская психология: теории, факты, проблемы / Обухова Л. Ф. - М. : ВЛАДОС, 1995. - 360 с.
- 46.Овчарова Р. В. Психология родительства / Овчарова Р. В. – М. : Академия, 2005. – 368 с.
- 47.Осипова А. А. Введение в теорию психокоррекции / Осипова А. А. - М. : Моск. психолого-социальный ин-т; Воронеж: Изд. НПО «МОДЭК», 2000. - 320 с.

48. Основы психологии. Практикум / ред. – сост. Л. Д. Столяренко. – Ростов н/Д. : «Феникс», 1999. – 576 с.
49. Папп П. Семейная терапия и ее парадоксы / Папп П. - М. : Независимая фирма "Класс", 1998. – 288 с.
50. Пахомов Ю. В. Занимательный аутотренинг (игры и упражнения в обучении технике релаксации) // Н. В. Цзен, Ю. В. Пахомов. Психотренинг: игры и упражнения. - М.: Физкультура и спорт, 1988. - 272 с.
51. Пезешкиан Н. Позитивная семейная психотерапия: семья как психотерапевт / Пезешкиан Н. - М.: ВЛАДОС, 1993. – 380 с.
52. Петровский А. В. Дети и тактика семейного воспитания / Петровский А. В. - М. : Знание. 1981. - 95 с.
53. Попова П. Современный мужчина в зеркале семейной жизни / Попова П. – М. : Мысль, 1989. – 188 с.
54. Популярная психология для родителей / под ред. А. А. Бодалева. - М. : ВЛАДОС, 1989. – 380 с.
55. Практическая психодиагностика/ под ред. Д. Я. Райгородского. – Самара: Знание, 1998. - 672 с.
56. Психологическая диагностика: Проблемы и исследование / под ред. К. М. Гуревича. - М. : "Политиздат", 1981. - 327 с.
57. Психологический словарь // под ред. В. П. Зинченко, Б. Г. Мещерякова. – М. : "Политиздат", 1996. - 312 с.
58. Психокоррекционная и развивающая работа с детьми / под ред. Г. В. Дубровиной. - М. : ВЛАДОС, 1999. – 160 с.
59. Развитие личности ребёнка от года до трёх / сост. В. Н. Ильина. Екатеринбург: У- Фактория, 2006. – 432 с. (Серия «Психология детства».)
60. Райгородский Д. Я. Практическая психодиагностика. – Самара. : изд. дом «Бахрах», 1998. – 672 с.

61. Репина Т.А., Стеркина Р.Б., Общение детей в детском саду и семье. – М. : "Политиздат", 1990. - 150 с.
62. Рогов Е. И. Настольная книга практического психолога: Учеб. Пособие: В 2 кн. / Рогов Е. И. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2004. – Кн. 2: Работа психолога со взрослыми. Коррекционные приёмы и упражнения. – 480 с.
63. Рояк А. А. Психологический конфликт и особенности индивидуального развития личности ребенка / Рояк А. А. - М. : Педагогика, 1988. - 120 с.
64. Рудестам К. Групповая психотерапия / Рудестам К. - СПб. : изд-во «Питер», 2000. – 384 с.
65. Руткевич А. М. Психоанализ. Истоки и первые этапы развития / Руткевич А. М. - М. : Педагогика, 2000. – 231 с.
66. Сатир В. Как строить себя и свою семью / Сатир В. - М. : ВЛАДОС, 1989. – 300 с.
67. Сатир В. Психотерапия семи / Сатир В. - СПб.: "Питер", 2000. – 283 с.
68. Семья в психологической консультации / под ред. А. А. Бодалева, В. В. Столина. - М. : Педагогика, 1989. – 2008 с.
69. Смирнова Е. О. Психология ребенка / Смирнова Е. О. – М. : ВЛАДОС, 1997. – 132 с.
70. Снайдер М. Ребенок как личность: Становление культуры справедливости и воспитание совести / Снайдер М. , Снайдер Р., Снайдер-мл. Р. - М.: ВЛАДОС, 1994. – 308 с.
71. Спиваковская А. Психотерапия: игра, детство, семья: В 2 т. / Спиваковская А. – М. : "Влада", 1999. – 255 с.
72. Томас К. Высшая ступень аутогенной тренировки / Томас К. - М. : «Эйдос», 1994. - 80 с.
73. Филиппова Г. Г. Материнство: сравнительно-психологический подход / Филиппова Г. Г. // Психологический журнал, - 1999. - № 5. – С. 82 – 87.

74. Филиппова Г. Г. Психология материнства / Филиппова Г. Г. – М. : изд-во Института Психотерапии, 2002. – 240 с.
75. Хоментаскас Г. Т. Семья глазами ребенка / Хоментаскас Г. Т. - М. : Педагогика, 1989. – 160 с.
76. Хямяляйнен Ю. Воспитание родителей / Хямяляйнен Ю. - М. : Просвещение, 1993. - 112 с.
77. Цзен Н. В. Психотренинг: игры и упражнения / Н. В. Цзен, Ю. В. Пахомов. - М. : ВЛАДОС М, Физкультура и спорт, 1988. - 272 с.
78. Шмелев А. Г. Основы психодиагностики / Шмелев А. Г. – М. ; Р. – н/Д. : «Феникс», 1996. – 544 с.
79. Шнейдер Л. Б. Основы семейной психологии: Учеб. Пособие / Шнейдер Л. Б. - М. : МПСИ; Воронеж: МОДЭК, 2005. – 928 с.
80. Эйдемиллер Э. Г. Методы семейной диагностики и психотерапии / Эйдемиллер Э. Г. - М. : ВЛАДОС, 1996. – 365 с.
81. Эйдемиллер Э. Г. Психология и психотерапия семьи / Э. Г. Эйдемиллер, В. Юстицкис. - СПб. : Питер, 1999. - 656с.
82. Эллис А. Гуманистическая психотерапия: рационально-эмоциональный подход / Эллис А. - СПб. : изд-во Сова; М. : изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. - 272 с.
83. Эриксон Э. Детство и общество / Эриксон Э. - СПб. : ЛЕНАТО, АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. – 592 с.

ДОДАТОК А

Методологія діагностики субактивного контролю**Дж. Роттера**

ПИТАННЯ:

1. Просування більше залежить від вдалого поєднання обставин, а не від здібностей і зусиль людини.

2. Більшість розлучень відбувається через те, що люди не хотіли підлаштовуватися один до одного.

3. Хвороба - це питання випадку; Якщо вам судилося захворіти, ви нічого не можете зробити.

4. Люди виявляються самотніми через те, що самі не виявляють інтересу і дружелюбності до оточуючих.

5. Виконання моїх бажань часто залежить від удачі.

6. Марно докладати зусиль для підкорення чужої симпатії.

7. Зовнішні обставини – батьки і благополуччя – впливають на сімейне щастя не менше, ніж на відносини подружжя.

8. Я часто відчуваю, що мало впливаю на те, що зі мною відбувається.

9. Як правило, управління ефективніше, коли воно повністю контролює дії підлеглих, а не покладається на їх незалежність.

10. Мої оцінки в школі часто залежали від випадкових обставин. (наприклад, від настрою вчителя), ніж від власних зусиль.

Продовження Додатку А

11. Коли я будую плани, я взагалі вірю, що зможу це зробити.

12. Те, що багато людей вважають удачею або багатством, насправді є результатом довгих, зосереджених зусиль.

13. Я думаю, що правильний спосіб життя може допомогти більше здоров'я, ніж лікарі і ліки.

14. Якщо люди не підходять один одному, то, як би вони не старалися, налагодити сімейне життя їм все одно не вдасться.

15. Хороші речі, які я роблю, зазвичай цінуються іншими.

16. Діти ростуть так, як їх виховують батьки.

17. Я думаю, що випадковість або доля не грають важливої ролі в моєму житті.

18. Я намагаюся не планувати далеко наперед, тому що багато що залежить від того, як складуться обставини.

19. Мої оцінки в школі найбільше залежали від моїх зусиль і ступеня підготовленості.

20. У сімейних конфліктах я частіше відчуваю провину за себе, ніж інша сторона.

21. Життя більшості людей залежить від збігу обставин.

22. Я віддаю перевагу посібнику, який дозволяє мені самостійно визначити, що і як потрібно робити.

23. Я не думаю, що мій спосіб життя якимось чином є причиною моїх хвороб.

24. Як правило, саме невдалий збіг обставин заважає людям досягти успіху в своїй справі.

25. Зрештою, за погане управління організацією несуть відповідальність люди, які в ній працюють.

Продовження Додатку А

26.Я часто відчуваю, що не можу нічого змінити в тому, як я встановив відносини в сім'ї.

27.Якщо я дійсно хочу, я можу завоювати майже будь-кого.

28.На підростаюче покоління впливає стільки різних що зусилля батьків щодо їх виховання часто марні.

29.Те, що зі мною відбувається, - це справа рук моїх власних.

30.Важко зрозуміти, чому лідери роблять все так, як вони роблять.

31.Людина, яка не змогла досягти успіху в своїй роботі, швидше за все, не проявив достатньо зусиль.

32.Найчастіше я можу отримати бажане від членів своєї сім'ї.

33.Біди і невдачі, які були в моєму житті, частіше були виною інших людей, ніж мене самого.

34.Дитину завжди можна захистити від простудних захворювань.

35.У складних обставинах я вважаю за краще почекати, поки проблеми вирішаться самі собою.

36. Успіх є результатом наполегливої роботи і мало залежить від випадковості чи удачі.

37.Я відчуваю, що щастя моєї сім'ї залежить від мене більше, ніж від будь-кого іншого.

38.Мені завжди було важко зрозуміти, чому деякі люди люблять мене, а інші ні.

39.Я завжди вважаю за краще приймати рішення і діяти самостійно, а не покладатися на допомогу інших людей або на долю.

40.На жаль, заслуги людини часто залишаються невизнаними, незважаючи на всі його зусилля.

41.У сімейному житті бувають ситуації, які неможливо виправити

Продовження Додатку А

42.Здібні люди, які не змогли реалізувати свої можливості, ми повинні звинувачувати тільки себе.

43.Багато моїх успіхів стали можливими тільки завдяки допомозі інших людей.

44.Більшість невдач у моєму житті відбулися через невмілість, невігластво або лінь і мало що залежало від удачі або невезіння.

ДОДАТОК Б

ТЕСТ-ОПИТУВАЛЬНИК «ЯКИЙ ТВІЙ СТИЛЬ ВІХОВАННЯ?»

ПИТАННЯ

1. Ви концентруєтесь на важливій проблемі, а дитина дошкуляє каверзними питаннями:

а) відправити його зайнятися іншою справою, щоб не заважати - і так голова розколюється, справи термінові, а ось дитина зі своїми проблемами;

б) відповідати коротко і просто, нехай і неправильно - не цькувати мене дурницями;

в) постарайтеся задовольнити його цікавість, хоча для цього доведеться відволіктися від своїх думок - дитина важливіше, тим більше що спілкування з ним приносить задоволення.

2. Дитина вкрала деякі ваші речі і відмовляється в цьому зізнатися. Ви караєте «зліснимпрізвиськом», а потім раптом.

Виявите, що він не винен: ви самі ставите річ в незвичайне місце:

а) ви будете мовчати, щоб не кинути свого автора -навіть якщо я помиляюся, я все одно в основному правильно його караю, буду знати, чого неможна робити;

б) головне, щоб річ була знайдена - тут більше нічогообговорювати, і так вона зійде;

в) справедливість повинна взяти гору - ви відверто

Продовження Додатку Б

вибачитися перед дитиною, пояснивши, що вони даремно образили його з недовірою - адже дорослі не завжди мають рацію.

3. Дитина заявляє, що хотів би провести з вами новорічну ніч за святковим столом:

а) абсолютно виключено - маленькі діти повинні спати вночі - це не обговорюється, незважаючи ні на які сльози і образи на вашу адресу;

б) звичайно, він ще занадто малий для цього, але заради свята можна відхилитися від правил, особливо всіх рав, але заснути близько 12 ночі - це не страшно;

в) ви будете намагатися м'яко і м'яко переконати його, посилаючись, наприклад, на те, що Дід Мороз приносить подарунки тільки тим дітям, які солодко сплять.

4. Дитина зобов'язався допомогти вам прибрати квартиру, але він не стільки допомагає, скільки заважає. Зрештою, незграбним рухом він розбив дорогу вазу, злегка порізав себе осколками і люто заплакав:

а) у ваших серцях дайте йому а - ось вам за "допомогу", і плакати нема про що - це ваша власна вина!

б) наступного разу, коли ви обійдетесь без його допомоги - нехай кожен робить свою справу;

в) глибоко вдихніть, посміхніться собі, згадуючи своє дитинство, обробіть рану, поцілуйте і заспокойте тих дітей, приберіть осколки разом; разом ви шукаєте фон майстерні, який зможе склеїти фрагменти між собою; поки ви називаєте своє ставлення до помічника - ви засмучені, йому слід бути більш обережним в подальшому.

5. Дитина вимовила лайливе слово. Виявилось, що він чув це на підвір'ї:

а) Ненормативну лексику треба щипати в зародку! Нічого насправді

Продовження Додатку Б

пояснюючи малюкові, ви відразу ж караєте його і думаєте, як уберегти від цього в майбутньому;

б) Подумайте про це! Всі ми знаємо ці слова - не потрібно надавати цьому значення, тому що в цьому не було нічого поганого;

в) ви не будете карати дитину, але без зайвих емоцій спокійно, в діловому поясненні того, що почуте відверто неприємно - так ніхто у вашій родині не говорить і малюк повинен навчитися відрізняти пристойні слова від непристойних.

6. У дитячих іграх і виставах ваша дитина помітно програє в порівнянні зі своїми однолітками:

а) необхідні інтенсивні розвиваючі заняття, інакше дитина ризикує відстати від товаришів і ні в чому не досягти успіху - ви терміново запишіть малюка відразу в секцію рукопашного бою, боксу, бальних танців, верхової їзди, стрільби з пневматичного пістолета;

б) він як і раніше кращий, і він наздожене оточуючих - всьому свій час;

в) у вашої дитини є свої переваги - ви повинні намагатися їх розвивати, тільки спокійно і без нервів.

7. Сусіди скаржилися, що галасливі ігри вашої дитини доставляють їй занепокоєння:

а) ви відчуваєте себе вкрай ніяково і кидаєтеся звинувачувати - винуватець буде покараний;

б) чи можна очікувати від малюка повної тиші? Ці сусіди занадто вимогливі;

в) пообіцяйте сусідам дотримуватися тишу, а в розпал чергової бурхливої гри спокійно «гасить» до середнього рівня активність дитини, нагадуючи, що не всі шумлять.

8. Малюк готовий годинами сидіти перед екраном телевізора:

Продовження Додатку Б

- а) ви уважно переглядаєте телепрограму і вибираєте передачі, які дозволено дивитися малюкові;
- б) коли малюк сидить перед телевізором, то, по крайній мере, його поведінка не викликає побоювань - звичайно, якщо ви помітили, що показуєте щось недоречне, то вимкніть телевізор;
- в) є хороші розвиваючі програми і колисьпривабливі телевізійні ігри - мені просто необхідно знати міру; якщо малюк прагне її перевищити, то потрібно захопити його іншим, не менш цікавим заняттям.

9. Сина ваших друзів ненавмисно збила машина:

- а) Дуже повчальний приклад! Потрібно стежити за дітьми- ви самі ні на секунду не послабите свою увагу і не допустите нещастя;
- б) хлопчикові, звичайно, шкода - але, слава Богу, це не ваша дитина!
- в) ви не упустите можливості зайвий раз пояснити банку, як вести себе на вулиці - тільки без моралі, і бажано - в спокійній, довірчій обстановці.

10. Малюк заявляє, що хотів би стати вихователем дитячого садка, коли виросте:

- а) ви намагаєтеся пояснити йому, що праця вихователя оплачується дуже скромно, і краще вибрати іншу професію;
- б) ви ніяк не реагуєте - тому що ці дитячі бажання настільки мінливі;
- в) запустіть гру в дитячому саду - і малюк може взяти на себе роль вихователя, ви погоджуєтеся на роль дитини.

11. Ваш друг з гордістю розповідає про успіх своєї дитини:

- а) ви відразу починаєте думати про те, що потрібно прийняти, щоб перевершити його;
- б) але ви купили модну нову!

Продовження Додатку Б

в) цікавляться тим, як були досягнуті успіхи інаскільки вони становлять реальний – якщо вам це подобається, то корисно вчитися на цих позитивних прикладах.

12.Тілесні покарання вважаються неприпустимими. Як ти гадаєш?

(а) Ляпас або не є тілесним покаранням, іноді навіть корисним;

б) якщо ви сильно злі, то можете дати волю рукам, але частіше обмежуєтесь іншими способами;

в) бити слабких - це приниження для сильних; ви ніколи не будете настільки принижені.

ТЕСТ-ОПИТУВАЛЬНИК "ЯКІЙ ВИ БАТЬКО?"**ПИТАННЯ**

1. Я задоволений своєю дитиною,
  - (а) Майже завжди, так;
  - б) іноді, рідко;
  - в) ніколи, ні.
2. Я слухаю його з інтересом і увагою , коли він (вона) щось— каже він вам.
3. Я намагаюся показати дитині його важливість для мене.
4. Я обіймаю дитину.
5. Сміємося разом, розважаємося.
- 6.Я кажу своїй дитині "не можна", лише тоді, коли це дійсно так не повинен.
- 7.Терплю його недоліки, помилки, витівки.
8. Я слухаю свою дитину.
9. Ми граємо з ним в різні ігри.
10. Я знаходжу час, щоб почитати книги і поговорити з дитиною.
11. Я скористаюся допомогою дитини, навіть якщо він сповільниться Працювати.
12. Я даю йому можливість показати свою впевненість у собі.
13. Мені приємно і цікаво проводити час зі своєю дитиною.
14. Я не караю дитину фізично.
15. Я дивлюся з ним телевізор.
- 16.Я знаю всіх його друзів.

Продовження Додатку В

17. Коли я йду, я сумую за своєю дитиною.
18. Залучаю дитину до роботи по дому.
19. Мене цікавлять його справи.
20. Допмагаю дитині справлятися з труднощами.
21. Мене цікавлять його інтереси і бажання.
22. Я хвалю свою дитину,
23. Я послідовний у вимогах.
24. Я можу визнати свою провину і вибачитися перед дитиною.
25. Виходимо на прогулянки разом.
26. Я вважаю за краще пояснювати і допомагати, ніж карати.
27. Я стриманий і спокійний у спілкуванні з дитиною.
28. Ми дружимо з моєю дитиною.
29. Ми обговорюємо з дитиною те, що ми прочитали або що прочитали.
30. Я часто ходжу з дитиною в театр, цирк або парк.

ДОДАТОК Г

ТЕСТ

1. Коли люди живуть так само близько, як і в сімейному житті, вони неминуче втрачають взаєморозуміння і гостроту сприйняття іншої людини.

- (а) Істина;**
- б) я не впевнений;**
- в) неправильні.**

2. Ваші подружні стосунки приносять вам:

- (а) Скоріше тривога і страждання;**
- б) мені важковисловитися;**
- в) скоріше радість і задоволення.**

3. Рідні та близькі оцінюють ваш шлюб:

- (а) Як успішні;**
- б) щось середнє між ними;**
- в) як не вдалося.**

4. Якби ви могли, то:

- а) Ви б багато змінили в характері свого чоловіка (вашого подружжя);**
- б) важко сказати;**
- в) Ви б нічого не змінили.**

5. Однією з проблем сучасного шлюбу є те, що все «нудно», в тому числі і сексуальні стосунки:

- (а) Істина;**
- б) важко сказати;**
- в) неправильні.**

Продовження Додатку Г

6. Коли ви порівнюєте своє сімейне життя з сімейним життям своїх друзів і знайомих, ви думаєте:

- а) що ви більш нещасні, ніж інші;**
- б) важко сказати;**
- в) що ви щасливіші за інших.**

7. Life без сім'ї коханої людині занадто дорога ціна за повну незалежність.

- (а) Істина;**
- б) важко сказати;**
- в) неправильні.**

8. Ви вважаєте, що без вас життя вашого чоловіка була б неповною.

- (а) Так, я думаю;**
- б) важко сказати;**
- в) ні, я так не вважаю.**

9. Більшість людей в якійсь мірі обмануті в своїх очікуваннях щодо шлюбу.

- (а) Істина;**
- б) важко сказати;**
- в) неправильні.**

10. Тільки безліч різних обставин заважають мамі розповісти про розлучення.

- (а) Істина;**
- б) я не можу сказати;**
- в) неправильні.**

11. Якщо час, коли ви перебували у шлюбі, повернувся, ваш чоловік (дружина) міг стати:

- (а) Будь-хто, крім нинішнього чоловіка /дружини;**

Продовження Додатку Г

б) важко сказати;

в) не виключено, що це нинішній чоловік.

12.Ви пишаєтеся тим, що поруч з вами знаходиться така людина, як ваш чоловік (суп з руга).

(а) Істина;

б) важко сказати;

в) неправильні.

13.На жаль, недоліки вашого чоловіка часто переважають їх достоїнства.

(а) Істина;

б) я не впевнений;

в) неправильні.

14. Основні перешкоди на шляху до щасливого подружнього життя лежать:

а) швидше за все, за характером вашого чоловіка /дружини;

б) важко сказати;

в) скоріше в собі.

15. Почуття, з якими ви були одружені:

(а) Збільшений;

б) важко сказати;

в) ослаблений.

16.Шлюб притуплює творчі можливості людини:

(а) Істина;

б) важко сказати;

в) неправильні.

17.Іт можна сказати, що ваш чоловік має такі переваги , які компенсують його недоліки.

(а) Згоден;

Продовження Додатку Г

б) щось середнє між ними;

в) не згоден.

18. На жаль, у вашому шлюбі не все гаразд при емоційній підтримці один одного.

(а) Істина;

б) важко сказати;

в) неправильні.

19. І вам здається, що ваш чоловік часто робить дурниці, говорить дурниці, робить недоречні жарти.

(а) Істина;

б) важко сказати;

в) неправильні.

20. Life в сім'ї, як вам здається, не залежить від вашої волі.

(а) Істина;

б) важко сказати;

в) неправильні.

21. Ваші сімейні відносини не втілили в життя той порядок організації, на які ви розраховували.

(а) Істина;

б) важко сказати;

в) неправильні.

22. Ті, хто вважає, що саме в сім'ї людина може розраховувати на повагу, менше всього іншого помиляються.

(а) Згоден;

б) важко сказати;

в) не згоден.

23. Як правило, компанія вашого чоловіка приносить вам задоволення.

Продовження Додатку Г

- (а) Істина;**
- б) важко сказати;**
- в) неправильні.**

24. Якщо сказати правду, у вашому подружньому житті немає і не було жодного яскравого моменту.

- (а) Істина;**
- б) важко сказати;**
- в) неправильно.**

ДОДАТОК Д

Методика діагностики рівня суб'єктивного контролю Дж. Роттера КЛЮЧ

1.ю	+	-
	2	1
	4	3
	11	5
	12	6
	13	7
	15	8
	16	9
	17	10
2.л	+	-
	12	1
	15	5
	27	6
	32	14
	36	36
	37	43
3.п	+	-
	2	7
	4	24
	20	33
	31	38
	42	40
	44	41
4.с	+	-
	2	7
	16	14
	20	26
	32	28
	37	41
5.в	+	-
	19	1
	22	9
	25	10
	42	30
	36	26
	37	43
6.м	+	-
	4	6
	27	23
7.з	+	-
	13	3

ДОДАТОК Ж

Рис. Ж.1. Карта до психокорекційних занять "НЕЗВЫЧАЙНА ПОДОРОЖ"

ДОДАТОК 3

Тест-Опитувальник «Який ви батько?»

КЛЮЧ

- 1) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 2) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 3) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 4) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 5) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 6) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 7) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 8) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 9) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 10) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 11) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 12) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 13) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 14) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 15) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 16) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 17) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 18) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 19) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 20) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 21) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 22) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 23) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 24) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 25) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$
- 26) $a - 2; \bar{b} - 1; \bar{v} - 0;$

ДОДАТОК К

Тест-Опитувальник
«Який ваш стиль виховання?»

КЛЮЧ

	«а»	«б»	«в»
1	1	2	3
2	1	2	3
3	1	2	3
4	1	2	3
5	1	2	3
6	1	2	3
7	1	2	3
8	1	2	3
9	1	2	3
10	1	2	3
11	1	2	3
12	1	2	3

ДОДАТОК Л

Анкета для дітей

Дорогий ... (ім'я) ...

От і підходять до кінцю заняття в нашій групі.

Нам дуже хотілося довідатися, що ти про неї думаєш. Будь ласка, відповіж на ці питання.

1. З яким настроєм найчастіше ти приходив у групу і з яким ішов? ...
2. Перелічи, що тобі більше всего сподобалося і запам'яталося?
3. Може бути, щось не сподобалося? Чому? ...
4. Як ти вважаєш, після ігор твої справи стали чи краще усі залишилося як і раніше? ...
5. У тобі що-небудь змінилося після відвідування групи, як ти вважаєш? Якщо змінилося, то в яку сторону - кращу чи гіршу? ...
6. Ти довідався що-небудь нове? Якщо так, то що? ...
7. Що б тобі хотілося додати в наші заняття, змінити?
8. Може бути, ти хочеш нам що-небудь побажати? ...
9. Постав нам, будь ласка, оцінку (1, 2, 3, 4, 5) ...

Спасибі за активну участь і щирі відповіді!

ДОДАТОК М

Таблиця М.1

**Критичні значення t - критерію Стьюдента
для заданого, числа ступенів свободи й імовірностей припустимих
помилкок, рівних 0,05; 0,01 і 0,001**

Число ступенів свободи ($n_1 + n_2 - 2$)	Імовірність припустимої помилки		
	0,05	0,01	0,001
	Критичні значення показника t		
4	2,78	5,60	8,61
5	2,58	4,03	6,87
6	2,45	3,71	5,96
7	2,37	3,50	5,41
8	2,31	3,36	5,04
9	2,26	3,25	4,78
10	2,23	3,17	4,59
11	2,20	3,11	4,44
12	2,18	3,05	4,32
13	2,16	3,01	4,22
14	2,14	2,98	4,14
15	2,13	2,96	4,07
16	2,12	2,92	4,02
17	2,11	2,90	3,97
18	2,10	2,88	3,92
19	2,09	2,86	3,88
20	2,09	2,85	3,85
21	2,08	2,83	3,82
22	2,07	2,82	3,79
23	2,07	2,81	3,77
24	2,06	2,80	3,75
25	2,06	2,79	3,73
26	2,06	2,78	3,71
27	2,05	2,77	3,69
28	2,05	2,76	3,67
29	2,05	2,76	3,66
30	2,04	2,75	3,65
40	2,02	2,70	3,55
50	2,01	2,68	3,50
60	2,00	2,66	3,46
80	1,99	2,64	3,42
100	1,98	2,63	3,39

ДОДАТОК Н

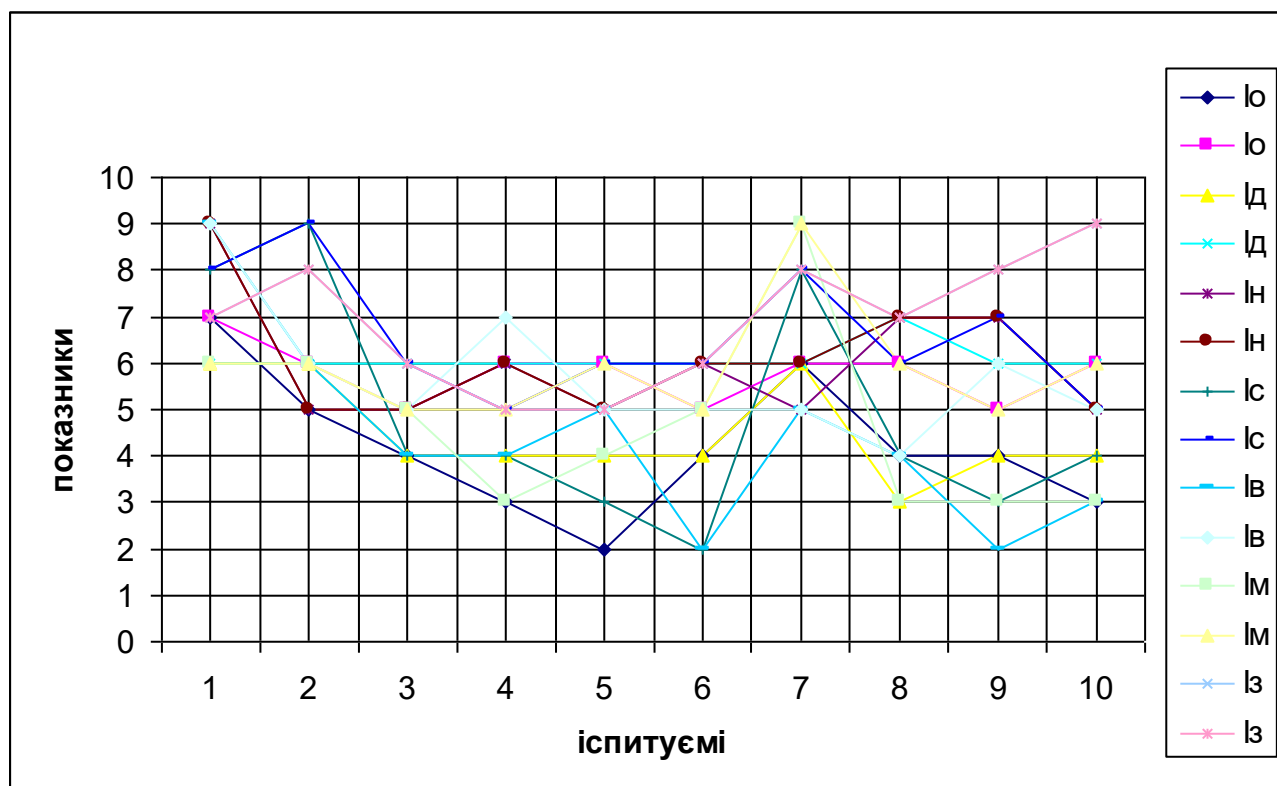

Рис. Н.1. Графік результатів дослідження за тестовою методикою „РСК”

ДОДАТОК П

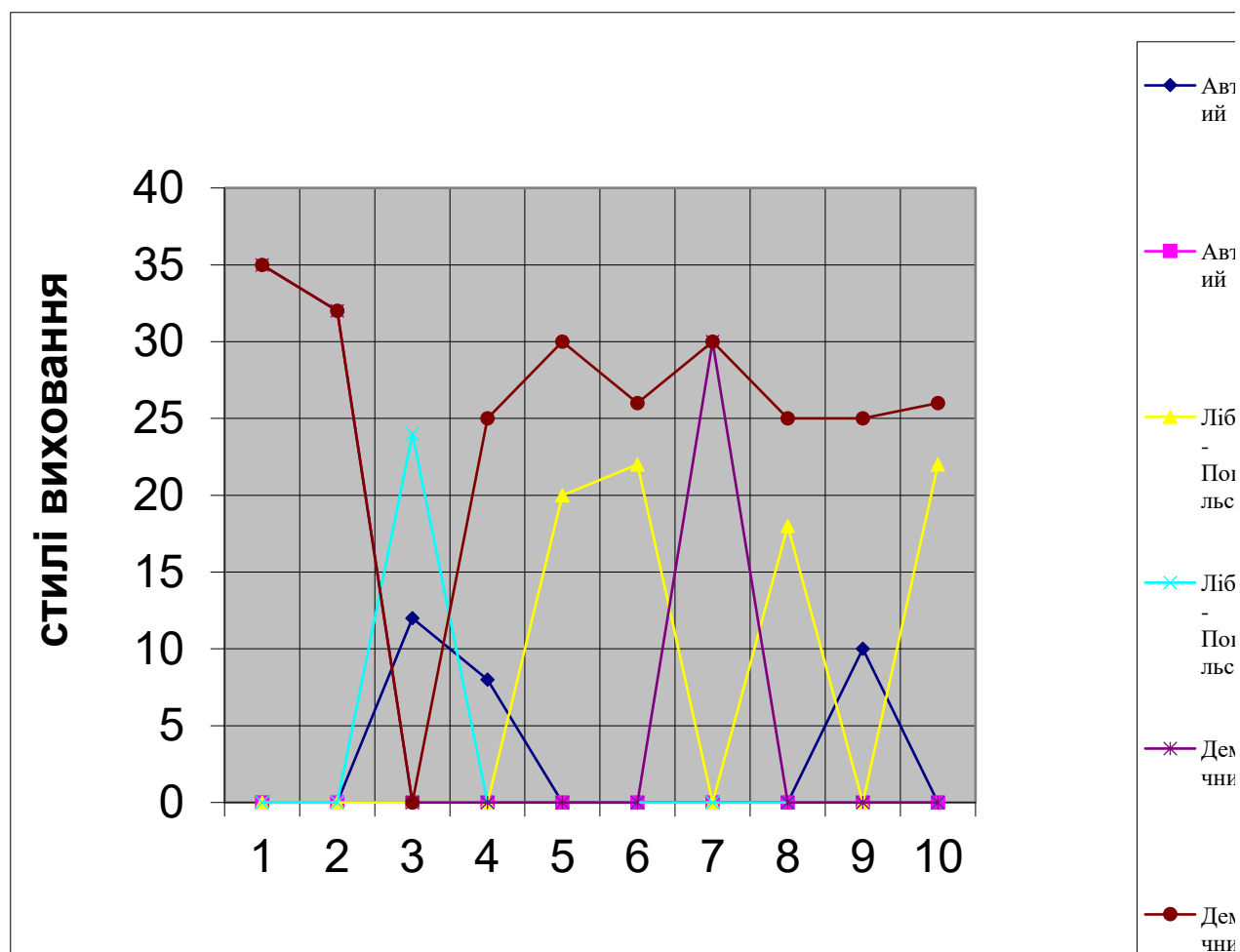

Рис. П.1. Графік результатів дослідження за тестовою методикою
„Який ваш стиль виховання”

ДОДАТОК Р

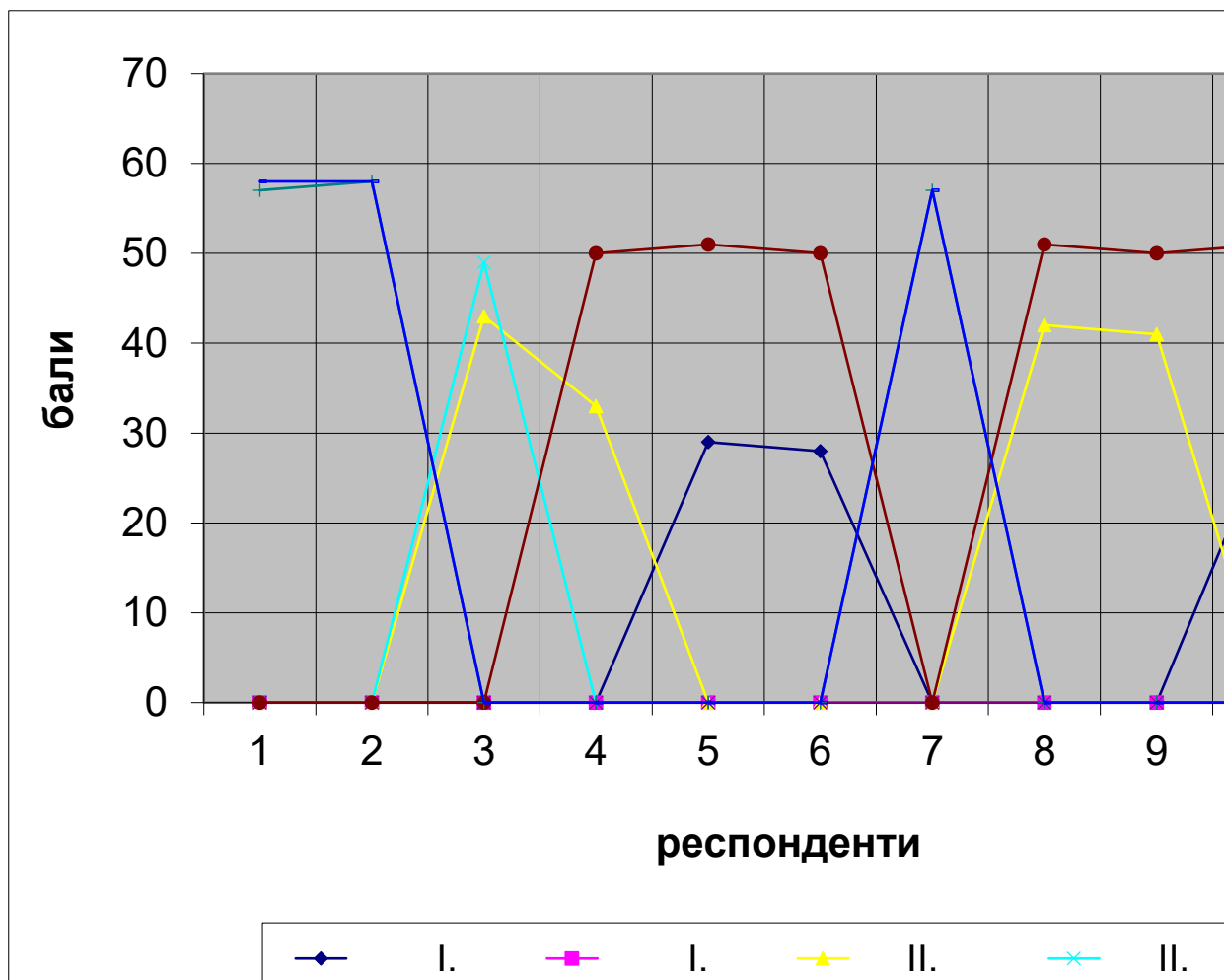

Рис. Р.1. Графік результатів дослідження за тестовою методикою „Який ви батько”